TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV LIIDU AJALOO KATEEDER

Avo Suurvärav

TALLINNA VABASTAMINE SAKSA FAŠISTLIKEST OKUPANTIDEST NING RAHULIKU ÜLESEHITUSTÖÖ ALGUS (1944 - 1945)

Diplomitöö

Juhendaja dots. kt.,
ajalookandidaat M.Lóhmus

NSV Liidu ajaloo kateeder
invent. nr. 2260

Tartu 1971

S i s s e j u h a t u s

Teatavasti möödus 1969. aastal 25 aastat Tallinna ja Eesti NSV vabastamisest saksa fašistlikest vallutajatest. 1970. aastal aga tähistati 25 aasta möödumist Suure Isamaasója ja II Maailmasója lóppemisest - fašistliku Saksamaa ja militaristliku Jaapani purustamisest ja tingimusteta kapitu-leerumisest.

Suure Isamaasója aastad olid nóukogude inimestele raskeks katsumuseks. Vaenlane lootis kerget vóitu, kuid arvestas valesti. Nóukogude riigi sotsialistlik kord, rahvaste suur leninlik sóprus, nóukogude rahva ennastsalgav patriotism - kóik need jóud aitasid vóita vaenlast.

Oma panuse saksa fašistlike vallutajate purustamisel andis ka eesti rahvas. Käesoleva diplomitöö ülesandeks on vaadelda lähemalt Tallinna vabastamist saksa fašistlikest okupantidest ning rahuliku ülesehitustöö algust aastail 1944-1945.

Diplomitöö I peatükis "Tallinn enne vabastamist 1944.a." on kóigepealt käsitletud neid ajaloolisi sündmusi, mis toimusid Eestimaal 1944. aastal. Siin on vaatluse alla vóetud olukord okupeeritud Eesti NSV-s 1944.a. algul, Nóukogude armee pealetung. Tähelepanu on osutatud vastupanuliikumisele okupeeritud Eesti NSV-s. Terava kriitika alla on vóetud eesti kodanlike natsionalistide rahvavaenulik tegevus 1944.a. Käsitlemist on leidnud ka olukord Tallinna 1944.a. septemb-

ris ja sakslaste lahkumine.

II peatükis "Tallinna vabastamine hitlerlastest" on peamise tähelepanu objektiks Tallinna vabastamise momendid 22. septembril 1944.a. Kuna sójaline operatsioon Eesti NSV ja Tallinna vabastamisele väärib üksikasjalikumat lähenemist ja kirjeldamist, siis on sellele käesolevas töös mónevórra vähem tähelepanu osutatud ning seda on valgustatud vaid teatud aspektist lähtudes. Pógusalt on kirjeldatud polkovnik V. Vórgu tankidessanti Tallinna vabastamiseks, lahinguid Eestimaal 1944.a. sügisel on vaid lühidalt käsitletud. On antud ka kirjeldus sellest, milline nägi Tallinn välja pärast vabastamist.

III peatükis "Tallinna taastamise algus" on keskse kohal Tallinna linna haldusaparaadi ja majanduselu taastamine. Lähemalt käsitletakse sójapurustuste likvideerimist, linna heakorrastust - varemete koristamist ja taastamistöid Tallinnas. Olulist osa etendas vóidule innustajana Nóukogude Eesti ajakirjandus Suure Isamaasója aastail. Töös on antud ülevaade ajalehe "Päevauudised" väljaandmisest taasvabas Tallinnas ja ajakirjanike tegevusest mitmesuguste aktuaalsete küsimuste valgustamisel ajakirjanduse veergudel. Paralleelselt Tallinna linna taastamise, kultuurielu taastamise ja koolide taasavamisega on valgustatud sójategevust pärast Tallinna vabastamist - Eesti NSV lópliku vabastamise lahinguid Saaremaal ja hiljem ka Kuramaal kuni lópliku vóiduni - 1945. aastal. Rindetegevuse kórval on valgustatud ka vóitlust bandiitide vastu ning diversantide ja spioonide likvideerimist Tallinnas peale linna vabastamist. Töö lópus on

käsitletud Eesti Laskuskorpuse saabumist Kuramaalt tagasi Tallinna.

Käesoleva diplomitöö kirjutamisel on kasutatud ajakirjandust, Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Eesti NSV Riiklikus Raamatukogus, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus, Eestimaa Kommunistliku Partei Arhiivis (EKPA), Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Keskarhiivis (ENSV ORKA), sójaajaloo-alases kirjanduses leiduvaid materjale, vóitlejate isiklikke mälestusi jt. dokumente.

Kasutamist on leidnud ka sójajärgsetel aastatel välismaal monopolistide finantseerimisel välja antud eesti emigrantlik ajaloo- ja memuaarikirjandus. Siinjuures tuleb aga märkida, et nendes teostes on vóltsitud jämedalt Eesti töötava rahva ajalugu. Tema vóitlust Suures Isamaasójas saksa fašistlike vallutajate ja nende käsilaste - eesti kodanlike natsionalistide vastu on püütud näidata vales valguses. See käib eelkóige eesti emigrantlike "ajaloolaste" poolt koostatud ja Stokholmis väljaantud kümneköitelise "Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas" kohta, mis ilmus a. 1954 - 1962. Selle teose autorite hulgas on 12 gestaapo ametnikku, 20 gestaapo salajast agenti, 16 SS-last, 30 omakaitse tegelast, 19 spiooni, kes teenisid kokku kümne riigi salaluuret, 5 "Abwehri" ohvitseri. Emigrantlike "ajaloolaste" teose vale paljastamisel on näidanud initsiatiivi Eesti NSV ajalehe "Kodumaa" toimetus, kes andis välja lisaks Stokholmis ilmunud koguteose kümnele köitele kolm köidet (XI-XIII) Tallinnas, kus on paljastatud emigrantliku ajakirjanduse materjalide ja arhiividokumentide kaudu eesti emigrantide

ajaloovóltsinguid.

Siinjuures on vajalik märkida veel seda, et paljusid eesti rahva Suure Isamaasója perioodi vóitlustegevuse külgi, eriti sündmusi ja olukorda Tallinnas 1944.a. septembris ja sakslaste lahkumist, J. Pitka tegevust, nn. J. Uluotsa "vabariigi valitsust" jne. pole Nóukogude Eesti ajaloolased veel küllaldaselt valgustanud, móningaid aga hoopiski mitte. Seetóttu tuli mitmeid küsimusi käesolevas töös esmakordselt käsitleda, kusjuures on vaadeldud ka nende kajastamist emigrantlikus ajaloo- ja memuaarikirjanduses.

Diplomitöö kirjutamisel sain väärtuslikke nóuandeid ja kasulikke märkusi EKP Partei Ajaloo Instituudi teaduslikult töötajalt, ajalookandidaat Valdar Leedelt ja Tallinna Polütehnilise Instituudi NLKP ajaloo kateedri óppejóult, ajalookandidaat Peeter Larinilt.

Töö on illustreeritud fotodega.

I p e a t ü k k

TALLINN ENNE VABASTAMIST 1944.A.

1. Olukord okupeeritud Eesti 1944.a. algul

Eriti suurt rõõmu valmistasid eesti rahvale Nõukogude vägede võidud Leningradi lähistel, kus saksa fašistid ainult 10 päevaga, 14.-25. jaanuarini 1944.a., kaotasid enam kui 40 000 sõdurit ja ohvitseri. Nõukogude väed vabastasid Leningradi täielikust fašistide blokaadist ja jõudsid Nõukogude Eesti territooriumile. Algasid otsesed lahingud Eesti NSV vabastamiseks.

1944.a. kevadeks olid aga Nõukogude armee pealetungioperatsioonid Eesti piiridel seisma jäänud. Hitlerlaste rindeliin ja kaitsepositsioonid asusid vahetult Eestimaa pinnal Narva jõe, Peipsi ja Pihkva järve joonel. Narva ja Pihkva lähistel jätkusid ainult kohaliku tähtsusega lahingud. Kuid elanikkonnale oli selge, et selline "paigalseis" ei kesta kaua ja peatselt vabastatakse Eesti NSV saksa okupantidest. Küsimus seisis vaid ajas, millal Nõukogude väed alustavad pealetungi.

Sellises ootusärevuses muutus siseolukord okupeeritud Eestis järjest komplitseeritumaks ja teravamaks. Ühest küljest suurenes vastupanu okupantidele ja laienes fašismivastane võitlus. Samaaegselt teravnesid vastuolud erinevate sotsiaalsete kihtide vahel, töötava rahva ja kodanluse vahel. Töötavad hulgad ootasid pikisilmi, et Nõukogude armee vabastaks maa vallutajaist. Nende taotlused ja eesmärgid olid

selgepiirilised: okupatsioonireźiimi purustamine. Kodanlikud ringkonnad aga, kes töötasid käsikäes okupantidega, hoidsid meeleheitlikult kinni vappuma hakanud okupatsioonireźiimist... Faśistlik ajakirjandus pasundas hitlerlaste "tórjevóitlustest" ja neid abistanud eestlastest kórilóikajate "mehistest kangelastegudest" sónas ja pildis. Ajakirjanduses kirjutati: "Tórjevóitlustes póhjarindel paistis eriti silma eesti pataljon major Rebase juhtimisel. Fotol major A. Rebane, 658. Eesti vabatahtlike pataljoni ülem, keda kiitvalt mainiti Saksa sójajóudude ülemjuhatuse sójateates 28. jaanuaril 1944.a. See on esimene kord, kus eesti üksus leiab nii väljapaistvat tunnustamist."[1]

1. veebruaril 1944.a. kuulutasid fáśistid Eestis välja 20 aastakäigu, nimelt 1904.-1923. aastal sündinud meeste mobilisatsiooni.

Sel puhul ilmunud ajalehekirjutusest loeme: "[...] Eesti Omavalitsuse juht dr. H. Mäe kuulutas välja eesti rahva üldmobilisatsiooni maa kaitseks. 1904.-1923.a. sündinud mehed kaitseteenistusse. Kóik mehed, välja arvatud mobiliseeritud, 17.-60. eluaastani on kohustatud kaitseteenistusele Omakaitses."[2]

Niisiis 1944. aasta veebruaris kuulutati välja Eestis teine mobilisatsioon, nimelt 1904.-1923.a. sündinutele, kelledest osa oli juba varem mobiliseeritud. Osa meestest saadeti nn. Eesti Leegioni, suuremast osast moodustati nn. piirikaitse rügemendid, millised hiljem langesid venelaste kätte vangi.

---

1 "Eesti Sóna" nr. 23, 29. jaanuaril 1944.

2 "Eesti Sóna" nr. 25, 1. veebruaril 1944.

Eranditult kóikidel mobilisatsioonidel nóuti mobiliseerituilt allkiri "vabatahtlikult" sójateenistusse astumise kohta ning propagandakónedes räägiti alati "vabatahtlikest".

Kuidas selle üldmobilisatsiooni väljakuulutamine toimus, sellest jutustab emigratsioonis ilmunud ajalehes "Vóitleja" nr. 7 (1954) Eesti Omavalitsuse juht, aktiivne fašist ja haakristi teener H. Mäe:

"29. jaanuaril 1944.a. külastas mind üks saksa ametiisik ning teatas, et punaarmee on murdnud läbi saksa põhjarinde, saksa sójavägi on kiirelt taandumas, jättes maha relvi ja sójavarustust ning 16. ja 18. armeed ähvardab kottijäämine. Seepärast kavatsetakse kiirelt taanduda Väina jóe taha, mille läbi Eesti satub lähema kahe nädala kestel nóukogude vóimu alla...

Palusin seepeale selgitada, kas saksa rinde ülemjuhatus on nóus rinnet meie idapiiril peatama, kui teostan üldmobilisatsiooni ning annan meie uuesti moodustatud väeosad appi. Óhtuks sain vastuse, et järgmisel päeval on selle küsimuse otsustamiseks Riias suur nóupidamine. Palusin kindralinspektor Soodlat minuga koos Riiga sóita...

Riias koosolekul kindral Jeckeln küsis minult, kas saame anda kogu Omakaitse nende käsutusse. Teatasin, et pean óigemaks regulaarse sójaväe loomise ning teostan selleks üldmobilisatsiooni. Sakslased pidasid nóu ja teatasid, et nad on küll üldmobilisatsiooniga nóus, kuid sellega ei tohi kutsuda enam kokku kui 12 000 meest. Meie ei nóustunud selle piiritlusega. Nüüd tóstsid sakslased piiri 15 000 mehele. Pidasime Soodlaga nóu ja otsustasime selle kitsendusega

nóustuda (kuna sakslased muidu üldse ei annaks mobiliseerimiseks luba), paneme kohe mobilisatsioonimasina käima ning mobiliseerime tegelikult rohkem, küllap hiljem ikka saame aktsepti.

Minu ülesandel pani kindralinspektor Soodla üldmobilisatsiooni eeltööd kohe käima. Esimestel mobilisatsiooni päevadel selgus, et Saksa tööameti ning mónede eesti ringkondade vastupropaganda raskendavad mobilisatsiooni läbiviimist. Räägisin läbi Otto Pukkiga, kes lubas mind abistada. Ta kutsus professor J. Uluotsa Tallinna Ringhäälingusse minu mobilisatsiooni määrust toetama.

Juba esimestest mobiliseeritutest pidime Tallinnas kiiresti formeerima rügemendi. Veel samal ööl sóitis rügement rindele - pikkade veoautode kolonnides. Rügement jóudis kohale just viimasel silmapilgul, et riivistada auku rindes, mis oleks vóinud osutada saatuslikuks. Saksa väeosad, kes olid osalt paanikas, **vóitsid** tagasi eneseusalduse ning pöördusid vóitlusse."[3]

Niisiis, hitlerlaste taganev 18. armee oli täieliku purukslöömise ohus. Raskesse olukorda sattus ka 16. Saksa armee. Fašistlik väejuhatus hakkas tema väekoondisi läände viima. 2. Balti rinde väejuhatus ei avastanud selle armee taandumist óigel ajal. Seepärast algas jälitamine hilinemisega.

22. veebruaril andis Nóukogude relvastatud jóudude Peakorter rinnetele uued ülesanded. Nad pidid viima lópule armeede grupi "Nord" purustamise ja alustama Nóukogude Balti-

[3] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, VII, Stokholm, 1959, lk.38.

maade, sealhulgas ka Eestimaa vabastamist. Leningradi rinne jóudis Eestimaa territooriumile, laiendas platsdarmi Narva jóe taga, kuid Narva linna hóivata ei suudetud.[4]

Etteruttavalt olgu muide märgitud, et mobilisatsiooni varjud ajasid Saksamaale pógenenud eestlasi isegi veel Saksamaal taga. 27. jaanuaril 1945.a. ilmus Berliinis trükitud "Eesti Sónas" mobilisatsioonikäsk (1908.-1926.a. sündinuile). Berliinis kóneldis märtsi lópul 1945, et seda käsku olevat täitnud tervelt - 12 meest.[5]

Rindel jätkusid major Rebase pataljoni vóikad "vägiteod", nende julm omavoli rahulike elanike kallal. Ajakirjandusest loeme: "Vóitluses ülesnäidatud vapruse eest on väejuhi poolt eesti vabatahtlike pataljonile, keda juhatab major Rebane, seni antud 111 Raudristi, nendest 11 esimese klassi ja 100 teise klassi Raudristi."[6]

Edasi on fašistlikus ajalehes kirjutatud: "Füürer annetas 23. veebruaril major Rebasele Rüütliristi."[7]

Niisiis 1944.a. autasustas Hitler teda isikliku tänu ja Rüütliristiga.

"Tänan jumalat, et ta on mind tänaseni hoidnud. Minuga on minu uus testament. Issand on mind alati ónnistanud..." Nii rääkis värske Rüütliristi kavaler oma pataljoni ohvitseridele.

Andes sel puhul intervjuu fašistliku ajalehe "Eesti Só-

---

4 Nóukogude Liidu Suur Isamaasóda, Tallinn, 1968, lk. 302.

5 "Välis-Eesti" nr.14(232), 3.aprillil 1949, Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, XI, Tallinn, 1964, lk.84.

6 "Eesti Sóna" nr. 36, 13. veebruaril 1944.

7 "Eesti Sóna" nr. 47, 26. veebruaril 1944.

na" reporterile, ütles Rebane: "Olen tänulik Adolf Hitlerile, et tema minu tagasihoidlikku panust kommunismivastases heitluses nii kórgelt hindas."

SS-Obersturmbannführer A. Rebane sai Rüütliristi, kuid fašistliku Saksamaa päevad olid juba loetud. Nóukogude armee sammus peatumatult läände. 1944.a. varasügisel forsseerisid Nóukogude armee Eesti laskurkorpuse väeosad Emajóe ning major A. Rebane, kes sel ajal juhtis rügementi, pääses vaevu vangilangemisest. Tema rügement purustati, selle riismed jooksid laiali. Rebane ise aga pógenes Saksamaale.

Tollest ajast pärineb ka SS-Reichsführer H. Himmleri käskkiri nr. 5 9. novembrist 1944: "Arvata SS-Obersturmbannführer Alfons Rebane, sündinud 24. juunil 1908, SS-jalaväediviisi koosseisu kuupalgaga 520 riigimarka..."

Varsti vóib näha Rebast Tšehhoslovakkias, kus ta vastavalt füüreri käsule peab rakendama Leningradi oblastis omandatud "partisanisója kogemusi". Ent siin ei olnud enam tegemist kaitsetute külaelanikega. Avantüür, mis algas jaanuari keskel 1945, lóppes 25. veebruaril Rebase pógenemisega oma väeosa riismete juurest Saksamaale. Fašistlik Saksamaa kapituleerus. Sójaroimarid pógenesid rahvaste viha ja kohtu eest laiali üle kogu maailma. Rebase varjupaigaks sai Inglismaa...[8]

Nendel päevadel, millal sama okupantide väljakihutamine oli ukse ees, paljastasid eesti kodanlikud natsionalistlikud ringkonnad end lóplikult rahva kóige óelama vaenlasena. Tundes, et vägivallavóim hakkab kokku varisema, tegid kodanlikud

---

8 Rüütliristi kavaler Alfons Rebane, "Rahva Hääl", nr.37, 14. veebruaril 1968.

natsionalistid meeleheitlikke pingutusi fašistliku korra säilitamiseks Eestimaal. Nad ülistasid veelgi rohkem Hitleri riiki ja toetasid kóigiti tema aktsioone rahva vastupanu mahasurumiseks ja rinde tugevdamiseks.

Selles rahvavaenulikus tegevuses leidsid ühise keele avalik hitlerlane H. Mäe ja kodanlikud natsionalistlikud tegelased, nn. lääne orientatsiooni pooldajad J. Uluots ja admiral J. Pitka, keda fašistid olid esialgu kui tarbetuid kórvale jätnud. Need kaks eesti kodanlike natsionalistide juhti unustasid okupatsioonivóimude varasema alavääristava suhtumise nendesse ja kutsusid nüüd koos hitlerlastega rahvast fašistliku Suur-Saksamaa eest oma pead pakule panema.[9]

Pitka ja Uluots levitasid kuuldusi, et Hitleri-vastases koalitsioonis olevat tekkinud lahkhelid ja omavaheline sóda jne., katsudes sellega kóigutada rahva usku Nóukogude armee vóidusse ja kaasa aidata fašistide vóimu säilitamisele Eestis.

Sakslased lasid käiku kóik propagandavahendid, et rettu läinud mehi sundida metsadest välja tulema ja saksa sójaväkke minema. Tähtsat osa etendas siin admiral J. Pitka.

Lehitsegem pisut okupatsiooniaegset fašistlikku ajalehte "Eesti Sóna", mis lausa kubises avantüristi Pitka sónavóttudest, läkitustest, ähvardustest...

Sónumis "Admiral Joh. Pitka kodumaal" kirjutas ajaleht: "Eile saabus Tallinna admiral Pitka, kes 1940. aastal enamlaste terrori eest oli Soome siirdunud.

---

9 Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, VII, lk. 38, 43, X, Stokholm 1962, lk. 106.

Joh. Pitka tuli tagasi, et praegusel raskel ajal oma jóudu kodumaa teenistusse anda." [10]

Vanadusest nódravóitu J. Pitka hooples: "Ma ei pelga kommunistide kuule ja jaksan veel relva kanda ja tulistada."[11]

Ja J. Pitka hakkaski kohe aktiivselt tegutsema, muretsema kahuriliha fašistlikule armeele, mis oli Nóukogude-Saksa rindel verest tühjaks jooksmas...

Taas kirjutati ajaleheveergudel, et "... admiral Joh. Pitka ja kapten P. Laaman on viimasel nädalail pidanud terve rea kónekoosolekuid meie kodumaa mitmetes paikades, kóneldes teemal "Kodumaa kaitse ja julgeolek". Äsja jóudsid admiral Pitka ja kapten Laaman tagasi oma järjekordselt kónereisilt, mis seekord hólmas Avinurmet, Viru-Roelat, Lüganust ja Haljalat..." [12]

Niisiis Pitka tegutses aktiivselt kónekoosolekutel, ähvardades ja tóde valeks vassides. Peab kindlasti olema "kóva südamega mees" nagu Pitka, et Saksa raadios ajada valeks Inglise teadet Punaarmee jóudmise kohta Eesti piiridesse. Kahetsedes, et inglased ülse[d] niisuguseid asju vóivad kuulutada róómusónumina, tóendas ta: "Mina julgen küll väita, et Saksa armee taganemine pikal idarindel on strateegiline taganemine. Ja kui mujalt idarindelt sójajóud tagasi tómbuvad, siis ei tähenda see veel, et see sünnib samuti meil, "idarindel"." [13]

---

10 "Eesti Sóna" nr. 94, 23. aprillil 1944.

11 "Eesti Sóna" nr. 95, 25. aprillil 1944.

12 "Eesti Sóna" nr. 189, 16. augustil 1944.

13 V. Telling, Kuidas natsionalistid muutsid Eesti Saksa imperialismi hüppelauaks Nóukogude Liidu vastu, Minevik ja tänapäev, Tallinn, 1960, lk. 243.

Üldse paistis J. Pitka olevat inglaste peale ülivihane, kui ta kirjutas: "Ja siis - too inglaste abi. Muidugi omal ajal ju seda oli, aga poleks me ise töötanud ja vóidelnud, siis poleks sellest piisanud. Inglased ise ütlesid tookord: "Aitame vaid siis, kui näitate, et ise midagi suudate. Meie maksime neile kóigi eest, meie toetamine oli neile vaid ilus äri. Ja toetasid nad meid vaid sellega, et Judenitś saaks jalad alla ja ühes sellega tsaaririik. Tol ajal nad sódisid kommunistide vastu, aga nüüd?...

Mis puutub inglaste abisse, siis tunnen ma seda isiklikult rohkem kui paljud teised. Abi, mis anti, olenes sellest, kuivórd saadi meid kasutada vene valgete jóudude toetamiseks. Inglased hakkasid meid alles siis tósiselt vótma, kui vene valgete póhja-lääne armee póhja läks, meie sójavägi aga bolśevismi laine kinni pidas, mis ähvardas läänemaid ja mille hädaoht lääne pool tósiseks muutus." [14]

Ja selliseid sónu lausus nüüd selline kahekeelne admiral Pitka, kes kodusója ajal (1918-1920) igati ülistas inglasi nende interventsioonis Nóukogude Venemaa vastu. Väärib veel märkimist, et tollal, kodusója päevil, kóikjal, kuhu jóudis Pitka, oli tema esimeseks sammuks alati eesti rahva "päästeaktsioonil" ladudele ja laevadele sildi kinnitamine "Pitka ja Pojad". Ka polnud saladuseks, et Pitka, valimistel kodanlikku riigikokku skandaalselt läbi kukkunud, oma varanatukese, s.t. "ausa töö ja vaevaga" kokkuaetud miljonid tasku pani ja asus Kanadas ekspluateerima kergeusklikke suguvendi...[15]

---

[14] "Eesti Sóna" nr. 189, 16.augustil 1944.
[15] V. Telling, Kuidas natsionalistid..., lk. 243.

Nüüd püüdis Pitka päästa veel mis päästa annab. Noorte tómbamiseks sakslaste ohvriks kasutati üldtuntud väljendusi, mis on kohased rahvaste vabadusvóitluseks, näiteks: "Elu on vóitlus, kui rahvas püüab elada vóitluseta, siis kaotab ta oma elu kui tühine rahvas, kellest järeltulevatele pólvedele midagi ei jää mälestada. Meie ei tohi surmast mingil tingimusel hoiduda, vaid peame temale julgesti vastu astuma." Niisuguseid sónu kirjutas J. Pitka "Eesti Sónas" 1944.a. septembris, kui kóigile oli selge, et sakslased hakkavad meie maalt lahkuma ning reeturid ise istusid kohvrite otsas.

Lausa jaburdusena, hullumeelse sonimisena tundub fašistlikus ajakirjanduses avaldatud kontradmiral Johan Pitka läkitus "Eestlased!". Selles on muuhulgas öeldud: "Rindele kóik, kes jaksavad relva kanda! Kui tuleb puudus relvadest, siis teadkem, et vaenlaselt neid saab..."

Edasi rahvareetur Pitka kirjutab: "Kes ei taha vóidelda ja töötada kodumaa ohtlikemail päevadel, kes kórvale hoiavad vói pógenevad - need teadku, et nende jaoks ei ole enam kodumaad. Pólgus ja häbi saagu neile osaks.

Neid sónu lópetades vótan relva ja asun vóitlejate ridadesse. Sónadele peavad järgnema teod.

Ma jaksan veel relva kanda." [16]

1944.a. septembris asus admiral J. Pitka okupatsioonivóimude vaikival nóusolekul diversantide gruppide kokkuklopsimisele. Kasutades eesti noorsoo fašismivastaseid meeleolusid, läks J. Pitkal korda organiseerida mónesajameheline (peamiselt üliópilaskonna) vóitlusgruppi, kellel oli 18. septemb-

[16] "Eesti Sóna" nr. 204, 2. septembril 1944.

ril 1944. aastal Tallinnas sakslastega kokkupórge. Vóitlusgrupp löödi fašistlike väeosade poolt segamini ja ta oli sunnitud Haapsalu ümbruskonna metsadesse pógenema.[17]

Admiral Pitka tegevusest on juttu ka emigrantlikus ajaloo-kirjanduses. Seal kirjutatakse, et viimastes vóitlustes Eesti pärast etendas admiral Pitka traagilist, kuid paljudele eesti meestele ka saatuslikku osa. Saabudes Tallinna Soomest 1944.a. hilissuvel, nóutas ta sakslastelt loa formeerida oma väeosa vabatahtlikest.

Admiralil oli Berliinist luba vótta peale vabatahtlike ka väejooksikuid ja vangimajadest puskariajajaid ning Soome ja Rootsi pógenemisel tabatud isikuid, kes seda soovisid. Augusti keskel oli koos ca 400 meest, kes asusid Tallinna lähedal Kiviloo móisas. Relvi ega varustust neil siis veel ei olnud. Pitkal oli vóimalus relvi saada sójarinde ülemalt, kuid ta keeldus neist, kuna soovis relvi saada 20. Eesti SS-diviisilt, öeldes, et tahab ühendusse jääda eesti väekoondistega.[18]

Septembri alguses oli admiralil ca 500 meest Kiviloos ja ta oli arvamusel, et Eesti piirikaitse rügemendid ja Eesti SS-diviisi väeosad taanduvad Tallinna suunas ja hakkavad tema juhtimisel Tallinna kaitsma. Olles teadmatuses eesti väeosade saatusest Narva ja Emajóe rindel ja nähes, et eesti väeosi Tallinna suunas ei taandu, jäi admiralil mulje, et nad on teel Saksamaale ja ei taha Tallinna kaitsta. Sel-

---

17 P. Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasójas. Tallinn, 1962, lk. 147.

18 Eesti riik ja rahvas..., VII, 1959, lk. 44.

lest väärkujutlusest pettunud otsustas admiral J. Pitka ikkagi oma kava teostada ning hakkas Tallinna kaitset organiseerima vaatamata sellele, et puudusid vastavad väed. Admiralile anti hiljem eesti ohvitseride poolt ülevaade eesti väeosade saatusest Narva ja Emajõe rindel, kuid see tema tegevust ei mõjutanud.[19]

Admirali kavas oli pärast I pataljoni formeerimist sellega koos üle Emajõe minna, esimene lahing pidada ning siis jälle Tallinna tagasi tulla ja formeerimist jätkata. I pataljon pidi aga samal ajal Nõukogude vägede tagalas edasi tegutsema. Kui rügement formeeritud, pidi seegi üle Emajõe minema ja vaenlase tagala segamini lööma. Samal ajal pidid Emajõe rindel viibivad väed rünnakut alustama, eesmärgiga Nõukogude armee väeosad Eestist välja paiskama.[20]

Sündmused arenesid aga kiiremini ja admiral ei jõudnud oma plaani täita. J. Pitka kaldus vaprust tehnikast üle hindama ja lootis nn. "Vabadussõja" [kodusõja - A.S.] ajastu kordumist. Ka ei olnud ta staabis ühtegi kaadriohvitseri, kes oleks teda abistanud ja vahest ka nõuandlusega toetanud.[21]

Pitka-meeste poolt avaldati Nõukogude armee väeosadele vastupanu Tartu maanteel Vaida juures, Soodla silla rajoonis ja Kehras. Tallinnas olid tänavavõitlused sadamas, Niine tänaval ja Balti jaama juures. Nõmme turuplatsil lasid Pitka-mehed puruks kaks nõukogude tanki, Pääskülas ja Sauel oli

---

19 Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, IX Stokholm, 1960, lk. 91.

20 Eesti riik ja rahvas..., VII, lk. 44.

21 Seesama, lk. 44

Nóukogude armee väekoondistel tee lühikeseks ajaks suletud. Keila lahing oli kóige suurem - see kestis 2,5 tundi. Vastupanu avaldati Nóukogude armee väeosadele veel Ristil ja Märjamaal.[22]

J. Pitka hilisema saatuse kohta puuduvad täpsemad andmed. Pitka grupi riismetel olnud Läänemaa metsades veel lahinguid pealetungivate Nóukogude armee väeosadega, kes lóplikult hävitasid Pitka grupi. Arvatakse, et Pitka langes ise lahingus.

Ühesónaga - Pitkat ja tema "suurejoonelist ettevótmist" - astuda relvaga Nóukogude armee vastu tabas täielik krahh ja lüüasaamine.

2. Vastupanuliikumine okupeeritud Eesti NSV-s

Eesti NSV ja Tallinna vabastamisele aitas suuresti kaasa kohaliku elanikkonna antifaśistlik vóitlus. Eriti aktiviseerus see 1944. aastal. Sabotaaź tööstuses, okupatsioonivóimude korralduste ignoreerimine, nóukogude sójavangide abistamine, relvastatud partisaniliikumine jt. antifaśistliku vóitluse vormid tekitasid ebakindlust hitlerlaste tagalas. Okupantidel tuli tagala julgestamiseks kasutada rindevägesid.

Nii vóitles 1944.a. talvekuudel Eesti NSV territooriumil sakslaste vastu üle tuhande partisani. Väegrupi "Narva" vahetus tagalas pidasid ägedaid lahinguid 3 partisanide brigaadi.[23] Nad seadsid oma eesmärgiks kaasa aidata Leningradi

---

22 Eesti riik ja rahvas..., IX, lk. 92.

23 B. Tamm, See oli veerand sajandit tagasi, "Eesti Kommunist" nr. 10, 1969, lk. 24.

rinde vägede pealatungile Narva jóe joonelt. Kórvuti relvastatud vóitlusega vaenlase vastu tegelesid partisanid ka luurega ja tegid ulatuslikku poliitilist selgitustööd elanikkonna hulgas.

Aastail 1941-1944 tegutsesid okupeeritud Eesti NSV territooriumil (eri aegadel) kolm partisanibrigaadi, kümme partisaniüksust ning üle 60 organiseerimis- ja luure-diversioonigrupi - ühtekokku ligi 7000 partisani ja pórandaalust.[24]

Need partisaniüksused pidasid 37 suuremat lahingut, tekitades vaenlasele raskeid kaotusi. Eesti partisanid hävitasid 3600 hitlerlast, sealhulgas 47 vaenlase ohvitseri ja 2 kindralit, purustasid ning hävitasid kümme väiksemat vaenlase garnisoni, katkestasid korduvalt raudtee- ja sideühendusi, lasksid óhku 34 silda, 13 sójaväeladu, üle kahesaja veomasina, lennuki, soomusauto ning tanki ja vótsid trofeedena hulga relvi ja väärtuslikke dokumente. Paralleelselt lahingutegevuse ja luureülesannete täitmisega viisid eesti partisanid elanikkonna hulgas läbi laialdast selgitustööd, levitades üle 750 erinimetusega lendlehte mitmekümnetuhandelise tiraaźiga, peale selle ajalehti ja Nóukogude Informbüroo teateid.[25]

Partisaniliikumist organiseeris EK(b)P Keskkomitee vastava staabi kaudu. 1944.aasta jaanuarist alates suunati partisaniüksustesse suured grupid kommuniste, mille tulemusena kommunistide arv partisanide hulgas 1943. aastaga vórreldes kahe-

---

[24] V. Leede, Vóitluses oma sotsialistliku isamaa eest, "Eesti Kommunist" nr. 3, 1970, lk.32

[25] P. Larin, Nóukogude partisaniliikumisest okupeeritud Eestis, mälestuste kogumik "Vóitluse radadel", Tallinn, 1960, lk. 288.

kordistuks. Kommunistid ja kommunistlikud noored moodustasid üksuste ja gruppide tsementeeriva tuumiku, nad olid kóige raskemates ja vastutusrikkamates lóikudes. Nóukogude valitsus hindas kórgelt eesti partisanide vaprust, autasustades üle 500 rahvatasuja ordenite ja medalitega. Lenini ordeni said E. Aartee, A. Avarsoo, R. Valkman, R. Melts, I. Jürisson, Punalipulise Balti Mere Laevastiku luurajatele Leen Kullmanile ja Vladimir Fjodorovile anti Nóukogude Liidu kangelase nimetus.

Paralleelselt lahingutegevusega tegid partisanid okupeeritud Eesti elanikkonna hulgas suurt poliitilist tööd. Nad paljastasid okupatsioonireźiimi kuritegusid, óhutasid tööinimesi vóitlema vihatud röövvallutajate vastu, levitasid lendlehti ja ajalehti, kusjuures suure hulga lendlehti koostasid nad pórandaalustes tingimustes ise. Üldse levitati okupeeritud Eestis ligi 30 miljonit lendlehte.[26]

Suurt tööd tegi EKP Keskkomitee rahva kasvatamisel patriotimi ja rahvaste sópruse vaimus ning faśistide ja nende käsilaste - eesti kodanlike natsionalistide vale- ja laimupropaganda paljastamisel. EKP Keskkomitee hakkas eestikeelseid raadiosaateid organiseerima sójapäevil Leningradi ja Moskva raadiosaatejaama kaudu. Nendes raadiosaadetes informeeriti Eestimaa elanikkonda rindesündmustest ja vabadustarmastavate rahvaste üldisest vóitlusest faśismi vastu. Pidevalt anti vastulööke faśistlikele tóevóltsijatele ja selgitati Nóukogude Eesti tulevikuperspektiive. Mikrofoni ees esinesid vabariigi juhtivad partei- ja nóukogude töötajad ning Nóukogude

---

[26] V. Leede, Vóitluses..., lk. 32.

tagalas viibivad töölised, talupojad ja haritlased. Nad kutsusid eesti rahvast üles halastamatule ja ennastsalgavale vóitlusele saksa okupantide ja nende käsilaste vastu. Sealjuures anti konkreetsed juhendid vastupanuliikumise arendamiseks.[27]

Leningradis, rasketes blokaaditingimustes, anti okupeeritud territooriumil levitamiseks välja ajalehte "Rahva Hääl". Trükiti lendlehti ja loosungeid.

1944.a. hakati EKP Keskkomitee büroo otsusel partisanide jaoks välja andma ajalehte "Tasuja", kus valgustati meie partisanide lahinguoperatsioone, nende ennastsalgavaid väljaastumisi vóitluses okupantidega.

EKP Keskkomitee jätkas selgitustööd okupeeritud Eesti elanikkonna hulgas nii raadio teel kui ka trükisóna kaudu. Esikohale seati ülesanne paljastada okupantide ja nende kodanlikest natsionalistidest käsilaste väljamóeldisi ja plaane, mida nad sepitsesid seoses Nóukogude armee jóudmisega Eesti piirialadele. EKP näitas, et okupantide ja nende käsilaste vóimutsemise periood on loetud, et eesti rahvas vóib peatselt jälle ise oma saatust määrata.

25. veebruaril 1944.a. andsid EKP Keskkomitee ja Eesti NSV valitsus välja läkituse eesti rahvale, milles kirjutati:

"1. Ajage nurja hitlerlaste üldine mobilisatsioon Eestis! Kuuludes mobilisatsiooni alla, ärge ilmuge määratud kogunemiskohta, hoiduge kórvale ja ühinege partisanidega vóitluseks fašistide vastu! Kui aga kuulute juba hitlerliku armee, politsei, "omakaitse" vói muude fašistide poolt organiseeri-

---

[27] R. Lumi, Tasujad, Tallinn, 1967, lk. 38.

tud vói lubatud väeüksuste ridadesse, siis on teile ainsaks pääseteeks - pöörata oma relvad jalamaid saksa fašistide ja nende käsilaste vastu, üle tulla partisanide vói Punaarmee poole.

2. Ärge laske inimesi välja küüditada oma kodumaalt! Et hoida eestlasi saksa fašistide vägivaldse evakuatsiooni óuduste ja surma eest, selleks olge kindlameelselt valvel mitte ainult eneste ja oma perekondade, vaid ka naabrite ja tuttavate, kogu oma ümbruskonna kaitseks. Küüditajad, saksa fašistid ja nende käsilased, tulevad armutult hävitada. Vóidelge ja pidage vastu kuni Punaarmee tulekuni!

3. Ärge laske hitlerlastel Eestimaad tühjaks röövida! Aegsasti ja hoolega peitke fašistide eest kóik oma ja ühiskondlik vara; rekvireerijate salgad hävitage ootamatute ja julgete löökidega!

4. Ärge laske meie maad paljaks póletada! Korraldage valvet eesti linnade, alevite, valla-, kooli- ja rahvamajade, kóigi meie hoonete kaitseks, et fašistlikud bandiidid ei saaks neid pólema pista! Olge halastamatud teolt tabatud kurjategijate vastu! Hävitage hävitajad!

5. Ärge laske taganejatel hävitada ja kahjustada Eesti vabrikuid, elektrijaamu, veskeid, meiereisid, sildu! Nende ja teiste selliste ehitiste ainsaks óiguslikuks peremeheks on eesti rahvas. Ja kogu rahvas kaitsku neid kogu oma jóuga. Kogu rahvas kogu oma vihaga hävitagu fašistlike óhkulaskjate ja tulepistjate salku!

6. Kahjustage vaenlase tagalat! Purustage tema transporti ja ühendusteesid; hävitage tema sideliine kóikjal ja kóigi

vóimalike vahenditega.

7. Hävitage saksa fašiste nende taganemisteel! Kandke hoolt, et need Hitleri röövliväe salgad, keda teie näete ja vóite tabada, ei pääseks eluga pógenema Eestimaalt.

8. Pidage arvet kóigi kuritegude kohta, mis saksa fašistid ja nende käsilased Eestis on toime pannud! Märkige üles põletamisi, tapmisi ja muid vägivallategusid toimetavate väeosade numbrid ja isikute nimed, et meie vóiksime nad tuua rahva kohtu ette, ükskóik, kuhu nad ka ei pógeneks.

9. Kuulutage kohtadel välja nóukogude vóim!

10. Abistage vabastavat Punaarmeed! Kogu rahva üksmeelse jóuga ja nóuga olge toeks eesti nóukogude partisanidele, Punaarmeele ja tema ridades vóitlevale eesti rahvuskorpusele. Kóigest südamest, kogu oma vóiduróómu vaimustusega tervitab eesti rahvas Punaarmeed, kes toob meile vabaduse ja vóidu!

Need on praegusel saatuslikul ajal eesti rahva üldrahvalikud ülesanded. Nende ülesannete mehiseks ja julgeks täitmiseks on kutsutud kogu eesti rahvas.

Selleks, eesti mehed ja naised, üksmeelselt vóitlusse! Koondagem kogu oma rahva jóud saksa fašistide ja nende käsilaste - Litzmannide, Mäede, Soodlate ja Uluotsade hävitamiseks ja oma kodumaa vabastamiseks ning rahva päästmiseks surma ja hukatuse suust, vóitluseks vaba ja ónneliku tuleviku eest!" [28]

Lendlehele olid alla kirjutanud EK(b)P Keskkomitee sekretär N. Karotamm, Eesti NSV Ülemnóukogu Presiidiumi esimees J. Vares ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nóukogu esimehe k.t. O.Sep-

[28] EKPA, f. 32, nim. 3, s.-ü. 13 l.10-11.

re.

Seda läkitust levitati kogu Eestimaal.

Püstitatud ülesandeid selgitati samuti paljudes teistes lendlehtedes, mis anti välja Eestimaa vabastuslahingute ajal. Tuhandetes eksemplarides trükiti "Rahva Hääle" eriväljaannet okupeeritud Eesti elanikkonna hulgas levitamiseks. Ajalehtedes ja arvukates lendlehtedes, mida levitati vaenlase tagalas miljonites eksemplarides, paljastati hitlerlaste koletuid kuritegusid ja laimupropagandat, jutustati olukorrast rindel ning näidati, mida on igaühel vaja teha selleks, et maa okupantide ikkest kiiremini vabastada.

Hitlerlased tegid kóik, et panna piir lendlehtede levikule. Fašistid ja nende käsilased jooksid igal hommikul ringi, et ära korjata kuulutustetahvlitele, majaseintele ja aiapostidele kleebitud lendlehti. Tihtipeale nuhkisid nad korterite uste taga postkastides, et takistada fašismivastase kirjanduse levikut. Fašistide ninamehed pommitasid kohalikke politsei prefektuure ja "omakaitse" üksusi juhenditega lendlehtede leviku takistamiseks.[29]

Lendlehtede ja teiste nóukogude trükiste levitamise ja hoidmise eest pidid paljud töötajad maksma vabadusekaotusega ja fašistlikesse koonduslaagritesse saatmisega.

Enamlevinud vormiks okupantidevastases vóitluses olid sabotaažid ja diversioonid. 23. veebruaril 1944.a. puhkes tulekahju Tallinna Vineerivabrikus "Luther", milline kestis 2 tundi. Süütajaid ei ónnestunud välja selgitada. Samal päeval puhkes tulekahju metallitehases "Aivaz". Póles maha valutöökoda ja mehhaanikaosakond.

[29] Rahvatasujad, Tallinn, 1965, lk.396.

Antifaśistlikud kommunistlikest noortest koosnevad organisatsioonid Tallinnas teostasid vaenlasevastast luuret, tungisid kallale saksa sójaväe teenistujaile, levitasid lendlehti, kogusid relvi, valmistusid suurteks diversiooniaktideks.

Noored antifaàistid abistasid nóukogude sójavangidel koonduslaagritest pógeneda, peitsid neid Tallinn-Nómmel, viskasid granaate saksa faśistlike ohvitseride kogunemiskohta - ühte majja Nómmel, Valdeku tänavas.

Tallinnas tegutses pórandaalune kommunistlik organisatsioon "III Internatsionaali vóitlusgrupp", mille loojaks ja juhiks oli endine ehitustööline Pavel Grenin. Grupis oli kuni 50 liiget, töölised ja naised, kellede mehed vóitlesid Punaarmee ridades. Grupi koosseisus oli venelasi, ukrainlasi, eestlasi jt.

Saksa faśistid vóitlesid igasuguste vahenditega vastupanuliikumise summutamiseks. 1944. aasta suvel ilmusid Tallinnas ja Nómmel kuulutustetahvlitele ja telefonipostidele plakatid, kus kirjutati must-valgel:

"17. juulil 1944.a. hukati potisepp Eduard Planken, Rannu vallast, sündinud 16.2.1891.a. Valguta vallas, ja Helmi Kurs, neiuna Villa, Tartust, sündinud 7.9.1899.a. Kirepi vallas. Tallinna Saksa Erikohtu otsusega 11.5.1944.a. móisteti Eduard Planken ja Helmi Kurs surma selle eest, et andsid peavarju Nóukogude Liidu lennukilt alla lastud langevarjurile-salakuulajale, keda nad ka muul viisil abistasid.

Tallinn, 17.juulil 1944.a. Prokuratuuri juhataja
Saksa kohtu juures Tallinnas Platzer
Esimene Prokurör."[30]

[30]Rahvatasujad, Dokumendid kónelevad, Tallinn, 1965, lk.229.

Vói teine analoogiline juhtum, ajaleheinformatsioon: "Erikohus Tallinnas móistis 24. augustil 1944.a. surma ühek-sa kaebealust - talupidaja Juhan Raidmaa, póllutöölise Mar-ta Lavi ja póllutöölise Johanna Sooväli, kóik kolm Paikuse vallast, póllutöölise Aleksander Vaeno Tihemetsa vallast [...]; póllutöölise Vassili Samutini, ajutise töölise Maria Samutini ja póllutöölise Ivan Keeveli, kóik kolm Padise val-last.

Surmamóistetud andsid endi juures ulualust nóukogude len-nukilt allaheidetud langevarjureile vói abistasid neid nende tegevuses."[31]

Nóukogude langevarjurite abistamisest **eestlaste** poolt on juttu ka arhiivimaterjalides. Nii teatatakse 3. juulil 1944 väljavóttes saksa kohtu prokuratuuri juhataja vahekirjast kindralkomissarile:

"Kaaskirjas saadan Teile eesti rahvusse kuuluva Anastassia Kilbo juurdluskäigu.

Póllutööline Anastassia Kilbo móisteti Saksa Erikohtu ot-susega Tallinnas 18. mail 1944 Nóukogude langevarjurite toe-tamise pärast surma.

Ta oli vähemalt kahel korral ühele langevarjurite grupile, kes end tema talu lähedal metsas varjas, toitaineid anda lask-nud.

Peale selle andis ta edasi kirja ühele langevarjurile,kes teda oli külastanud, ... " [32]

---

31 "Uus Elu" nr. 101, 29. augustil 1944.

32 ENSV ORKA, f. R-65, nim.l. s.-ü. 471, l. 12. Originaal.

Toome veel ühe prokuratuuri juhataja teadaande, mis on dateeritud 4. märtsil 1944:

"3. märtsil 1944.a. hukati Jaan Nahodsen, sünd. Tartus 24. juulil 1904.a. ja Helene Mihejeva, sünd. Vitebski kubermangus 25. mail 1914.a.

Tallinna Erikohtu otsusega 1. märtsist 1944.a. móisteti Nahodsen ja Mihejeva surma. Nad plaanitsesid Tallinnas üht tähtsat vabrikut óhku lasta ja olid selle teo läbiviimiseks juba katsunud muretseda lóhkeaineid.

Prokuratuuri juhataja
Saksa kohtu juures
Tallinnas
Platzer
Esimene Prokurör." [33]

Okupantide jalgealune muutus Eestis üha tulisemaks. Sabotaaźid, óhkulaskmised, tulistamised... Huvitav on lugeda väljavótet Julgeolekupolitsei ja SD IV osakonna juhataja teadaandest Julgeolekupolitsei Eesti osakondade juhatajale 26. juulil 1944:

" ... 25. juulil 1944 kell 17.55 ajal toimus Tallinna sadamas Läänemuulil Saksa laeval raske laskemoona plahvatus, mille tagajärjel tekkis suuri ainelisi kahjusid ja inimkaotusi. Asja selgitama asusid Saksa sójaväe- ja politseivóimud.

Ed. Uduste
aj. juhataja." [34]

---

[33] ENSV ORKA, f. R-65, nim. l.s.-ü. 812, l.20. Müürileht. Saksa ja eesti keeles.

[34] ENSV ORKA, f. R-64, nim.l.s.-ü. l. 71. Ärakiri. Publitseeritud dokumentide kogumikus "Pruun katk",Tallinn,1969, nr. 126, lk.118.

1944.a. jätkus Nóukogude raadiosaadete kuulamine okupeeritud Eestis. Eestikeelsed raadiosaated, mis algasid sónadega "Surm saksa okupantidele!", aitasid elanikkonnas levitada bolśevistlikku tóde olukorrast rindel ja tagalas ning kinnitasid kóigile eestlastele, et nende vabastamine okupantide ikkest on ukse ees.

Väljavóttes Saksa kohtu prokuröri juurdluskokkuvóttest 12. juulil 1944 on juttu Nóukogude raadiosaadete levitamisest Lorupi klaasivabrikus Tallinnas. Sellest loeme: " ... kaebealusel Heinojal oli raadiovastuvótja, millega ta 1943.a. suvest alates ettekavatsetult kuulas Nóukogude raadio saatejaamu Moskvast ja Leningradist. Kuuldud teateid levitas ta oma töökohas "Lorupi" klaasivabriku tööliste hulgas, kellele ta muuseas jutustas, et Baltimaad peagi Nóukogude Liidu poolt uuesti vabastatakse [..]

Raue
prokurör." [35]

Saksa okupandid ei suutnud murda eesti rahva vastupanu. Kogu Eestis kasvas fańismivastane liikumine.

1944.aasta septembri algul levitasid eesti antifańistid L. Prints ja saksa sójaväelane kommunist E. Eggert linnas lendlehti. Saksa sódurite hulgas eksisteeris fańismivastane pórandaalune organisatsioon. [36]

Ühenduse loomiseks pórandaalustega ning väejuhatuse eriülesannete täitmiseks saabusid Tallinna Nóukogude luurajad, keda selleks lennukitel transporditi üle rindejoone. Näiteks luuraja E. Jans saatis eetrisse väärtuslikke andmeid vaenlase

35 ENSV ORKA, f.R-65, nim.l.s.-ü.337, l.1. Ärakiri. Tólge saksa keelest.
36 Tallinna ajalugu, Tallinn, 1969, lk. 261.

laevade paigutuse, sójaväeosade liikumise ja dislokatsiooni kohta.

1944. aastal kogus praegune Tallinna Hotellitrusti direktor V. Tasane Tallinnas andmeid vaenlase eśelonide liikumise, paiknemise ja sójalaevade arvu kohta. Vapper luuraja vóttis koos grupi pórandaaluste ja Nóukogude sójavangidega osa suurest diversioonist, mille tulemusena 1944. aasta juulis lendas sadamas óhku laev laskemoonaga. Hävisid sadamasild ja läheduses asunud ehitised.

Hulga väärtuslikke luureandmeid teatasid partisaniliikumise staapi nóukogude vaprad paraśütistid T. Semjonova, M. Vassiljeva, K. Netśajeva jt. Paljud neist vangistati faśistide poolt ja nad hukkusid gestaapolaste piinakambrites.

Hitlerlaste kätte vangi langenud nóukogude patrioodid jätkasid isegi talumatult raskes olukorras vastupanu. Tallinna Keskvanglas tekkis konspiratiivne naiste grupp, kuhu kuulusid Veberman, Tśernova, Junman, Meister, Dobrolinskaja, Uusman ja Vitsur. See grupp töötas välja vanglast pógenemisplaani. Tśernoval ónnestus Tallinnast Lavassaare laagrisse saatmise ajal pógeneda ja astuda ühendusse Tallinna pórandaalustega.

Saksa faśistliku okupatsiooni päevil loodi Tallinnas naiste antifaśistlik pórandaalune rühm. Naised kogusid kohalike elanike käest toiduaineid ja riietusesemeid faśistlikes koonduslaagrites viibivate sójavangide jaoks. Loodi side Tallinna lähedal asuvate partisanidega, varustati neid toiduga, róivaste ja lóhkeainega, Tallinnas ja linna ümbruses koguti luureandmeid, mida anti edasi partisanidele. Aktiivselt tegut-

sesid Anete Link, Marie Pika ja Berta Tannenbaum.[37] Mehised naised tegutsesid kuni Tallinna vabastamiseni 1944.a. septembris.

Nóukogude Eesti fašismivastase vóitluse innustajaks ja organiseerijaks oli Kommunistlik Partei, kes kasvatas rahvast nóukogude patriotismi vaimus, paljastas fašistlikke tóevóltsijaid ja selgitas eesti rahvale Nóukogude Eesti tulevikuperspektiive.

3. Eesti kodanlike natsionalistide rahvavastane tegevus 1944.a.

Patriootlikult meelestatud eesti intelligents tegutses saksa okupatsiooniajal aktiivselt, paljastades okupatsioonivóimude poliitikat ja propagandat, kasvatades laiades rahvahulkades leppimatut suhtumist okupantidesse ja nende käsilastesse. Nende tegevus seisnes samuti informatsiooni levitamises okupantide kuritegude, natside ürituste ja kavatsuste kohta eesti rahva suhtes, tegeliku olukorra kohta Nóukogude-Saksa rindel jne. Nóukogude Liidu tagalasse evakueerunud eestlaste jaoks anti välja eestikeelseid ajalehti ja ajakirju, mida koos patriootlike lendlehtedega heideti lennukeilt alla ka okupeeritud Eesti territooriumile. Moskva ja Leningradi raadiokomiteede juures töötasid samuti eesti toimetused. Nende saateid kuulasid okupeeritud Eesti elani-

---

37 Eesti rahvas Nóukogude Liidu Suures Isamaasójas 1941-1945, I, Tallinn, 1971, lk. 413.

kud suure huviga. Nendest saadetest saadi teada ja anti suust suhu edasi tóde sójasündmuste kohta.[38]

Eesti intelligentsi patriootlik liikumine okupatsiooni ajal liitus järk-järgult partisaniliikumisega, mida hakkas juhtima partisaniliikumise eesti staap. Mainitud staap loodi Moskvas ning ta tegi suurt tööd Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee juhtimisel.

"Teise tee" valis endale kóige reaktsioonilisem kodanlik-natsionalistlik intelligents, kes vóitles juba aastail 1940-1941 nóukogude vóimu vastu. Hitlerlastest vallutajates nägid nad endi vabastajaid. Nad ühinesid mitmesugustesse fašistlikesse organisatsioonidesse ning vótsid aktiivselt osa saksa okupantide röövpoliitika teostamisest. Kodanliku intelligentsi selle rühmituse esindajad olid politseis, sójaväelistes karistussalkades, omakaitses, vótsid osa "omavalitsuse" marionetlikust tegevusest.

Saksa okupatsiooni lópupäevil asusid "teisele teele" kóik natsionalistlikult meelestatud grupid, sealhulgas ka nn. "Liikumine Eesti sóltumatuse eest".[39]

Okupantide vastu tekkis tollal ka nn. noorte "vastupanuliikumine", millel ei olnud aga midagi ühist nóukogude patriootide, partisanide jt. tegevusega ja see oli isegi nóukogudevaenulik.

"Noored aktivistid" lóid alates 1941. aasta sügisest konspiratiivseid rühmitusi, kellede poolt anti välja Tartus "Vóitlevat Eestit" ja Tallinnas "Vaba Eestit". Hiljem levis kodu-

38 L. Barkov, Mórvarid ei pääse karistusest, Tallinn,1966,lk.86.
39 L. Barkov, Mórvarid..., lk. 86.

maal 1943.a. lópust peale Soomes ilmunud "Malevlane" ja Rootsis avaldatud "Päris-Eesti". [40]

Need olid masinalkirjutatud lehed. Neid saadeti ka väljaspoole Eestit, peamiselt Soome ja Rootsi.[41]

1943.a. oktoobris kutsus "Eestimaa kindralkomissar" SA-obergruppenführer Litzmann oma residentsi Kadrioru lossi Eesti viimase fašistliku valitsuse peaministri prof. Jüri Uluotsa. Teatavasti oli J. Uluots Eestimaa óiguse ajaloo professor, töötades Tartu Ülikooli óigusteaduskonna dekaani ametikohal. Ta oli suur keerutaja ja targutaja. Politiseerimine vabariigi algaastail, istumine póllumeestekogudes, riigivanemakandidaadina üleskerkimine vapside laiutamise ajal, tegutsemine rahvuskogus ja lópuks riigikogu esimehe amet polnud J. Uluotsale siiski niivórd mójunud, et poliitika oleks talle verre läinud. Ta oli nórk organisaator ja ei suutnud oma tahet kunagi läbi viia...[42]

"Òigusteadlane" ja ajaloolane ihkas aga hoopis Eesti omavalitsuse juhi ametikohta, kus tegelikult istus dr. H. Mäe.

Emigrantlikus ajakirjanduses, on selle kohta kirjutatud:

[..] Prof. Uluots soovis ise Eesti omavalitsuse juhi ametikohta ja palus end Litzmanni jutule. Kuna see oli poliitilistel póhjustel sobimatu, teatas H. Mäe sellest telefoni teel Kuressaarde O. Pukile. Viimane sóitis järgmisel hommikul Tallinna. H. Mäe sóitis koos Öpikuga Virtsu vastu ning teel informeeriti teda sündmustest. Prof. Uluotsa Tallinna jóudes koh-

---

40 M. Ojamaa, A. ja T. Varmas, Eesti Ajalugu, Stokholm, 1946, lk. 415.

41 Eesti Entsüklopeedia, I vihk, Stockholm 1957, lk. 118.

42 Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas XIII, Tallinn, 1968, ajalehe "Kodumaa" väljaanne, lk.122.

tuti temaga kolonel Soodla korteris. Vaidlused prof. Uluotsaga olid väga ägedad. Prof. Uluots róhutas, et on tegemist tavalise valitsuskriisiga ja tema ei näe póhjust, mis takistaks teda koostamast uut valitsust. Seejärel käis prof. Uluots Litzmanni juures. Viimane oli vahepeal aga otsustanud H. Mäed paluda jääda ametisse edasi ja ütles seda prof. Uluotsale. Tema tagasi tulles Litzmanni juurest kestsid vaidlused prof. Uluotsaga veel mónda aega. Prof. Uluots sóitis Tartu tagasi ...[43]

Muide, Litzmann ja Mäe pagesid Eestimaalt 1944.a. septembris, paar päeva enne Tallinna vabastamist Saksamaale. SA-obergruppenführer Litzmann langes teatavasti Berliini all,[44] Mäel ónnestus pógeneda Austriasse, kus ta vangistati austerlaste poolt kapitulatsiooni päeval, kes andsid ta ameerika sójaväele üle, kes ta aga kui välismaalase seekord vabaks lasksid. Hiljem vóeti H. Mäe ameerika sójaväevóimude poolt uuesti vahi alla, kui ta nende juurde läks "seletuskirja" esitama sakslaste vägivallategudest Eestis. Hiljem ta jällegi vabastati kui "óige" mees pealegi...

Saksamaa välisministri Ribbentropi korraldusel tegi kindralkomissar Litzmann Uluotsale ettepaneku kokku kutsuda eesti kodanlike tegelaste nóupidamine, et nad pöörduksid elanikkonna poole ühise üleskutsega aktiivselt abistada hitlerlikku Saksamaad Nóukogude Liidu vastases sójas.[45]

---

43 "Välis-Eesti" nr. 14(336), 8.aprill 1951, Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, XI, Tallinn, 1964, lk.37.

44 "Eesti Teataja" nr. 53(424), 10.detsember 1949, Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, XI, Tallinn, 1964, lk.53.

45 L. Barkov, Mórvarid..., lk. 87.

J. Uluots ja teised kodanlikud tegelased võtsid saksa okupatsioonivõimude koostööettepaneku hea meelega vastu.

Litzmanni käsul Uluotsa poolt kokkukutsutud koosolekust võtsid osa erakondade esindajad O. Pukk, A. Maurer, J. Kõpp, J. Lattik, E. Kant jt. Koosolekut juhatas J. Uluots. Juba sellel esimesel koosolekul selgus, et eesti kodanluse need tegelased olid täielikult valmis andma oma panuse võitlusse Nõukogude armee vastu.

J. Uluots otsustas nüüd ise aktiivselt tegutsema hakata. 1944.a. veebruaris pöördus ta Litzmanni poole alandliku palvega anda tema rühmitusele kolm kohta marionetlikus "omavalitsuses": "peadirektori" (s.o. H. Mäe), sisedirektori ja "kohtudirektori" koht.[46]

Kuid Litzmann lükkas selle ettepaneku tagasi.

J. Uluots jätkas aga lähenemist okupatsioonivõimudele. Ta külastas Eesti julgeolekupolitsei ja SD uut ülemat Baatzi ja jõudis sellega "täielikule vastastikusele arusaamisele". Baatz, veendudes Uluotsa "siiruses", andis loa korraldada erakorteris kodanlike natsionalistide koosolek, kus arutati, kuidas saaks kõige paremini kaasa aidata eestlaste mobiliseerimisele fašistlikku armeesse.

Baatzi loal kutsus J. Uluots 1944.a. veebruaris uuesti kokku kodanlike tegelaste nõupidamise. Seal otsustati, et tuleb kõigi jõududega okupatsioonivõimudele kaasa aidata mobilisatsiooni läbiviimiseks Eesti territooriumil.

Uluots kutsus eesti rahvast täitma mobilisatsioonikäsku...

---

46 L. Barkov, Mõrvarid..., lk. 88.

Häbitult uhkeldavad emigratsioonis viibivad kodanlikud natsionalistid, kirjutades, et mobilisatsioon ónnestus hästi. Ligi 45 000 eesti meest haarasid relvad ja astusid vóitlema idavaenlase vastu. Eesti rahva üldisele soovile vastavalt toodi nüüd ka väljaspoole Eesti piire viidud eesti väeosad kodumaa rindele. Augustis vóimaldati ka Soomes asuva eesti jalaväerügemendi meestele, kes selleks soovi avaldasid, kodumaale tagasi pöörduda. Vóitlevale kodupinnale siirdus umbes 2000 meest.[47]

J. Uluots esines raadios ja ajakirjanduses, kutsudes elanikkonda relvastatud vóitlusele Nóukogude armee vastu ja toetama kóiki Saksa väejuhatuse korraldusi.

Tegelikult edenes mobilisatsioon väga visalt. 1944.a. juunis, kui Nóukogude armee ületas Eesti piiri, kogus Uluots taas oma "kaasvóitlejad" kokku, et nóu pidada, kuidas aidata fašiste vóitluses Nóukogude armee vastu. Móni päev pärast seda nóupidamist esines ta Tartu Ülikooli aulas kónega, kus ta tungivalt soovitas igaühele, kes on vóimeline relva kandma, minna vóitlema bolševike vastu.[48]

Niisiis, 10. augustil esines J. Uluots Tartu Ülikooli aulas. Hirmutanud oma kóne algul kuulajaid, nagu ette nähtud, kommunismitondiga, tegi ta seejärel väikese ekskursi lähemasse minevikku ja ütles siis, hetkekski kóhklemata, pidulikult sóna-sónalt järgmist: "1941.a. ootasime piki silmi pääsemist ja see pääsemine tuli."

Uluotsa sónade järgi tuleb nii välja, et pääsemise all peab móistma laipu täis tankitórjekraavi Lemmatsi külas -

47 J. Parijógi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu noorsoole, Stokholm, 1954, lk. 346.
48 L. Barkov, Mórvarid..., lk.89.

umbes 5 km kaugusel kohast, kus tol korral esines endine kodanliku Eesti peaminister. Uluots kinnitas küüniliselt: "Praegu vóime abi saada vaid sakslastelt ja meie sódime koos sakslastega... Neil, kes seni kórvale on hoidnud, on praegu viimane aeg välja tulla ja asuda rindele."[49]

Eesti kodanlike natsionalistide tegevus aktiviseerus eriti 1944.a. märtsis. Kerkis esile rühm kodanlikke natsionalisste, kes sója algusest peale orienteerusid fašistliku Saksamaaga vaenujalal olevatele imperialistlikele läänеriikidele. Nad valisid nn. kolmanda tee.

1944. aasta kevadtalvel saabus eesti kodanlike natsionalistide rühmale, kes nimetasid ennast "üheks vastupanuliikumise grupiks", Soomest anonüümne kiri, mis tooja ütluse kohaselt pidi olema admiral Pitkalt, kes tollal asus Soomes. See oli hariliku pliiatsiga kirjutatud väike paberileht ja seal seisis: Saksa vóim Eestis ei püsi kaua. Kui see hakkab variseма, siis tuleb kóikidel aktiivsetel rahvuskaaslastel kiiresti tegutseda. Tuleb trükkida vastavaid plakateid teadaandega, et Eesti Vabariik eksisteerib jälle ja need kleepida tänavanurkadele. Kirja sisu tundus pisut kummalise ja ebamäärasena, kuid need "vastupanuliikumise grupi" liikmed, kes Pitka käekirja tundsid, kinnitasid, et käekiri on óige. Kirja sisu naiivsus näitas, et kirjutaja tookordseid olusid Eestis küllalt hästi ei tundnud. Sellest vóis ka aru saada, sest Pitka oli hulk aega Eestist ära olnud Soomes, kus Eesti olukord paistis mónel määral teises valguses, kui see tóelikult oli.

---

[49] E. Martinson, Elukutse-reetmine, Tallinn, 1970, lk. 156.

Selle kirjaga ei olnud midagi peale hakata.

Pitka tuli 1944. aasta kevadel Eestisse tagasi, kuid siis ei olnud "vastupanuliikumise grupi" liikmeil enam vóimalust temaga kontakti vótta, sest 1944. aasta 20. aprillil toimunud eesti rahvuslaste massilise arreteerimise tóttu oli ka konspiratiivne grupp lóhutud. Suurem osa liikmeid oli vahistatud, vähemal osal, keda esimene arreteerimislaine ei tabanud, ónnestus end varjata.[50]

Eesti kodanlike natsionalistide rühmituse eesotsas oli eesti kodanluse ühe kunagise juhi ja ideoloogi Jaan Tónisson-i isiklik sekretär Ernst Kull. Sellesse rühma kuulusid prof. K. Liidak, ajakirjanik O. Mänd, kirjastaja A. Ekbaum jt., samuti móned Tartu üliópilased.[51]

Juba 1943.a. septembris lói E. Kull sidemeid kodanliku Eesti kunagise saadikuga Soomes Aleksander Varmaga, kes asus Helsingis, ja tema kaudu Rootsis viibivate eesti emigrantlike tegelastega.

1944.a. märtsis, kui sai ilmsiks, et hitlerliku Saksamaa kokkuvarisemine on vaid aja küsimus, Kulli grupi tegevus aktiviseerus. See aktiviseerumine ei väljendanud küll saksa okupantidevastase vóitluse tugevnemises, vaid elavas politiseerimises. 23. märtsil toimus Kulli korteris selle grupi esindajate koosolek. Seal otsustati luua "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee". Kuid juba aprillis arreteeris saksa julgeolekupolitsei E. Kulli ja osa tema grupi liikmeid. Mitmed "komitee" liikmed jäid aga vabadusse.

---

50 Eesti riik ja rahvas..., X, 1962, lk.109.

51 L. Barkov, Mórvarid..., lk. 91.

Sellest sündmusest kirjutavad emigrantlikud kirjamehed järgmist: "1944. aasta aprillis arreteeriti ühe korraga üle saja eesti rahvuslase, kes enamikus olid koondunud póranda-alusesse organisatsiooni "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee". See organisatsioon asutati Eestis märtsis 1944 ja ta mitmekülgse tegevuse eesmärgiks oli Eesti riikliku iseseisvuse taastamine. Ta püüdis eestlastes óhutada rahvuslikku meelsust, levitada óigeid teateid sise- ja välispoliitikast, kutsus rahvast üles kóvendama kodumaa kaitset jne. "Rahvuskomitee" liikmeskonnas olid esindatud kóik endised Eesti demokraatlikul alusel seisvad poliitilised erakonnad ja sinna kuulus ühtlasi palju teisi rahvuslikke tegelasi. Organisatsioon oli pidevas ühenduses [..] Eesti juhtivate riigitegelastega (J. Uluots jt.), Eesti Vabariigi esindajatega välismaal ja üldse aktiivsemate eesti rahvuslike ringkondadega nii kodu- kui ka välismaal. Juhtivad tegelased "Rahvuskomitees" olid K. Liidak, O. Tief, J. Sikkar, O.Mänd jt.

Pärast eesti rahvuslike tegelaste ülalmainitud arreteerimist hakkas organisatsioon eriti intensiivselt tegutsema. 1. augustil 1944 kuulutas ta Tallinnas eesti rahvale avaldatud manifestis koguni, et ta ülesandeks on "riikliku vóimu teostamine kuni póhiseaduslike organite tegevusseastumiseni Eestis, eriti Eesti riigi ja rahva kaitse organiseerimine."[52]

Rootsis asuvate emigrantlike tegelaste initsiatiivil loodi Stokholmis "Rahvuskomitee väliskeskus". Sellesse kuulusid endine kodanliku Eesti esindaja Rootsis H. Laretei, tuntud

[52] J. Parijógi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu... lk.338.

poliitikategelased A. Rei, A. Varma jt.

Kodanlik-natsionalistlikud emigrandid kutsusid lakkamatult üles toetama okupatsioonivóimusid ja fašistlikke vägesid nende vóitluses Nóukogude armee vastu. Nende plaan oli järgmine: niikaua kui Saksa fašistlikud väed asuvad Eesti territooriumil ja vóitlevad Nóukogude armee vastu, tuleb neid täielikult toetada, sest okupantide minemakihutamine tähendab nóukogude vóimu taastamist Eestis.

1944.a. juulikuus, kui käisid lahingud Narva pärast, toimetati Rootsist Eestisse kahe lendlehe tekstid, et neid elanikkonna hulgas levitada. Need lendlehed trükiti "Rahvuskomitee" nimel ja neid nimetati "Korralduseks nr. 1" ja "Korralduseks nr. 2". Eesti rahvalt nóuti okupantide poolt väljakuulutatud mobilisatsiooni toetamist. Nendel isikutel,kes olid mobilisatsioonist kórvale hoidunud, soovitati otsekohe ilmuda värbamispunktidesse. Talupoegadel kästi anda vili okupatsioonivóimudele.

" Korralduses nr. 2" anti käsk alustada relvastatud jóukude loomist, kelle ülesandeks oli luua diversioon ja terror pärast Eesti vabastamist Nóukogude armee poolt. Lendlehes oli öeldud: "Kes ei jóua evakueeruda, varjaku end bolshevike eest! Organiseerige bolshevike seljataga metsavendade salku ja looge side Eesti omakaitse ja väeosadega!"[53]

1944. aasta augustis, kui Nóukogude väed vabastasid Eesti NSV kaguosa, saatis "Rahvuskomitee" väliskeskuse algatusel Soomest Eestisse kaks eesti pataljoni, mis seal olid for-

---

53 L. Barkov, Mórvarid..., lk. 92.

meeritud hitlerliku okupatsiooni alt pógenenud noormeestest. Kokku saabus umbes 1700 meest.

1944. aasta 18. augustil saabusid Paldiskisse Soome sójaväevormis eestlased. Óhtuks jóudsid nad Männiku laagrisse. Osa Soomest tagasisaabunud sójaväelasi toodi 25. augustil Hiiu jaama edasisaatmiseks Kehra. Hiiu jaama saabudes piirati nad ümber vintpüsside ja püstolkuulipildujatega relvastatud sóduritesalgast. Valvurid hoidsid kogu aeg relvi käel ja püüdsid pidurdada Soomest tulnukate kontaktiloomist jaamas ja selle ümbruses viibivate eraisikutega. Hiljem piirati nende vabadust veelgi ning neid ei lubatud minna jaama jooma ega isegi käimlasse...[54]

Soomest tagasitulnud sójaväelased saadeti valve all algul Kehra, sealt aga rindele, kus enamik neist leidis oma kuulsusetu lópu.

Väliskeskus andis korralduse laiendada "Rahvuskomitee" koosseisu. Selle uuteks liikmeteks said kodanliku vabariigi aktiivne tegelane O. Tief, endine riigikoguliige J. Kaarlimäe jt. Augustikuus hakkas O. Tief "Rahvuskomitee" esimeheks.

1944. aasta juuli lópul toodi Rootsist Eestisse 2 kirja: ühe Pennolt ja teise Reilt "Rahvuskomitee" nimele. O. Tief tunnistas, et Rei kirjas oli järgmine korraldus: formeerida Eesti pórandaalune valitsus eesotsas Uluotsaga, see peab esimesel vóimalusel haarama vóimu ja sójast välja astuma.[55]

---

[54] E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 174.

[55] Seesama, lk. 162.

Niisiis, eranditult kóik korraldused moodustada mingisugune "valitsus" sai Uluots "Rahvuskomitee" väliskeskuselt, konkreetselt Reilt, Pennolt, Varmalt, Lareteilt.[56]

1944.a. augustis nóudis väliskeskus "Rahvuskomitee" asemele illegaalse "Eesti vabariigi valitsuse" loomist. Selle etteotsa pidi saama kodanliku vabariigi viimane peaminister J. Uluots. "Rahvuskomitee" liikmetele andis väliskeskus Eestis móista, et Eesti territooriumil kodanliku "valitsuse" loomise móte leiab poolehoidu Inglismaa ja USA valitsevate ringkondade hulgas.

1944.a. augustis, kui Eesti NSV territooriumil, Vóru linnas juba tegutses Eesti töörahva valitsus, asus J. Uluots hitlerlaste vaikival nóusolekul oma "valitsust" looma.

Sakslased ei vóimaldanud ka mitte viimasel minutil mingeid poliitilisi muudatusi Eesti riiklikus staatuses. Ainult siis, kui Eesti mahajätmine oli juba otsustatud, saatis Narva rinde ülemjuhataja 17. septembri óhtul ühe ohvitseri Tallinna ülesandega informeerida J. Uluotsa, et saksa väed taganevad Eestist ja eesti väeosad lahkuvad koos saksa vägedega Eesti pinnalt.

18. septembril olid juba Saksa sójaväe- ja tsiviilasutuste lahkumisettevalmistused Eestist täies hoos. Saksa okupatsioon oli lóppemas. Viimase kodanliku Eesti valitsuse peaminister J. Uluots hakkas nüüd tegutsema. Ta nimetas 18. septembril 1944 Tallinnas ametisse "vabariigi" valitsuse" eesotsas peaministri asetäitja Otto Tiefiga. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee" lópetas oma tegevuse. Käskkiri "valitsuse" nimetamise koh-

---

[56] E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 166.

ta ja muid riiklikke korraldusi avaldati ametlikus ajakirjas "Riigi Teataja".[57]

O. Tief meenutab: "18. septembril 1944. aastal ilmus minu juurde Uluots ja andis mulle edasi deklaratsiooni teksti, lausus: "On tulnud aeg, sakslased Eestist taganevad. Koguge kokku valitsuse liikmed ja hakake tegutsema." 19. septembril kutsusin óhtuks oma ametikabinetti valitsuse liikmed ja tegin neile teatavaks deklaratsiooni teksti."[58]

Selle "valitsuse" "sójaministriks" nimetati SS-hauptsturmführer Johan Holberg, "ülemjuhatajaks" määrati aga kolonel Jaan Maide. "Ministriportfelli" said veel pankur Hugo Pärtelpoeg, móisnik Juhan Kaarlimäe, kodanlikud poliitikategelased Voldemar Sumberg, Johannes Pikkov, Arnold Susi, Johannes Klesment, August Rei, Rudolf Penno...[59]

"Valitsus" tegi ühele oma liikmetele ülesandeks deklaratsioon paljundada ja see 21. septembril avaldada. Seejärel oli neil kavas raadio teel pöörduda abipalvega USA ja Inglismaa valitsuse poole. Trükiti ära Uluotsa "käskkirjad" "ministrite" kohalemääramise kohta.

"Valitsus" soovitas peaministril ja presidendi asetäitjal J. Uluotsal lahkuda vóimalikult kohe, kuna hilinemine oleks vóinud tähendada tema sattumist vaenlaste kätte. J. Uluots lahkuski koos teiste pógeniega selleks valmispandud mootorpurjekal "Atlantic" 1944.a. 20. septembri hommikul, suunaga

---

57 J. Parijógi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu..., lk.353.

58 E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 166.

59 Seesama, lk. 166-167.

Stokholmi.[60]

Teistel kodanliku "valitsuse" liikmetel see ei ónnestu_ nud, peale riigisekretäri Helmut Maandi, kes ka peaministri-le Stokholmis aruandega esines "valitsuse" viimaste päevade tegevusest, mitmesugustest nimetamistest ja muudest sündmus-test. Ta tegi seda peaministri haigevoodi juures ja leidis kóigile sammudele peaministri ja presidendi asetäitja kinni-tuse.

Välismaale pógenes umbkaudu 60 000 eestlast, kes mitmel pool leidsid peavarju poliitiliste pógenikena. Välismaale saabunute hulgas oli ka viimase kodanliku Eesti vabariigi riigivolikogu esimees Otto Pukk, riigikogu abiesimees Alfred Maurer, riigikohtunik Timotheus Grünthal, välisministri abi Nikolai Kaasik jt.[61]

Kuna rinne oli lähedal, siis asusid "vabariigi valitsuse" liikmed lahkuma Tallinnast. "Valitsuse" liikmete, nende kaas-tööliste ja perekonnaliikmete transpordiks oli mobiliseeri-tud kolm veoautot. Need autod lahkusid Tallinnast Eesti Pan-ga juurest 21. septembril umbes kella 15 paiku, esialgu sói-dusuunaga Riisiperesse ja sealt edasi Matsalu randa. Raadio teel oli kokku lepitud Rootsis asuva keskusega kiirpaadi vas-tusaatmiseks 22. septembri óhtuks.[62]

Veidi aega enne "valitsuse" liikmete lahkumist Tallinnast teatas O. Tief, et ta on otsustanud veel kohale jääda, et jälgida sündmuste arengut ja vótta tarvitusele abinóusid kor-

---

[60] Eesti riik ja rahvas.., VIII, lk. 32.

[61] Seesama, lk. 32.

[62] Seesama, lk. 69.

ra ja rahu säilitamiseks linnas, kuna relvastatud kokkupórked vótsid üha enam hoogu ning esines ka rüüstamisi.

O. Tiefi soovil jäid veel J. Reigo ja H. Maandi kohale. Otsustati hiljem Tallinnast lahkuda koos kolonel Maidega viimase käsutuses oleval sóiduautol. Valitsuse liikmete lahkudes linnast jäädi edasi Eesti Maapanga majja, kus Tiefil oli nóupidamisi veel kohalolevate eesti ohvitseridega. Tief asus organiseerima korra loomist Tallinnas. Selleks otsustati Tallinna tuua Soome rügemendi üks pataljon, milline asus Nehatu-Saha rajoonis positsioonidel. Seda peeti kohalolevatest väegruppidest kóige parema distsipliiniga väeüksuseks. Tallinna komandandiks määrati kapten Talpak, kelle ülendamiseks koloneliks koostati ka vastav käskkiri. Muide, see oli seesama bandiidigrupi pealik Karl Eduard Talpak, kes 1941. aastal mórvas Tartumaal sadistlikult nóukogude patrioote.[63]

Need O. Tiefi poolt astutud sammud osutusid aga varsti tarbetuiks, kuna umbes kella 5 paiku pärast lóunat algas venelaste óhurünnak Tallinnale. Juba esimeste pommide langemisel tühjenesid tänavad kiiresti ning relvastatud kokkupórked vaibusid. Videviku saabudes alustasid ka viimased linnast lahkuvad sakslased sójaliselt tähtsate seadmete, nagu raudtee sólmpunktide, lennuvälja seadmete jne. óhkulaskmist. Plahvatuste mürin muutus kohati tugevamaks kui seda Tallinnas varem oli kuuldud. Maapanga katuselt vóis öösel näha mitmeid tulekahjusid. Umbes kella 12 paiku öösel saadi teada, et kolonel Maide auto, mis asus Raua tänaval uue pritsimaja lähedal, oli

---

63 L. Barkov, Mórvarid..., lk. 202.

saanud pommitabamuse ning sellest süttinud. Seega oli O. Tief ja tema kaaslased jäänud sóidukita.

Kella 2 paiku öösel helistati Omakaitse staabist, et Nóukogude lennukeilt on heidetud langevarjureid Kurnale ja kuna karta on, et Tallinnast väljuvad maanteed vóidakse ära lóigata, soovitati kohe linnast lahkuda. Kuna O. Tief ja tema kaaslased olid jäänud ilma sóidukita, siis otsustati oodata hommikut, mil läheb valgemaks. Vahepeal saadi teada, et samas Maapanga hoovil on Reichsposti omnibuss, mille kaks "soome-poissi" olid rekvireerinud sakslastelt. Omnibuss oli täis leibu, määratud Nehatus viibivale pataljonile. Omnibusside valdajad sódurid magasid ise Maapanga majas ühes korteris. Selleks kulus vähemalt paar tundi, kui saadi raskes unes olevad sódurid äratada ja neid veenda, et Nehatusse nad järgmisel hommikul enam ei pääse ja et móne tunni pärast on oodata Nóukogude armee väeosade saabumist linna. Viimaks jóuti sóduritega kokkuleppele, tühjendati omnibuss leibadest, see täitub linnast lahkuvate inimestega ning reedel, 22. septembril umbes kella 8-9 paiku hommikul lahkusid O. Tief, J. Maide, J. Reigo jt. Paldiski maantee kaudu linnast.[64]

Siia vóib lisada veel sedagi, et eelmisel päeval, s.o. 21. septembril andis O. Tief rahandusminister H. Pärtelpojale käsu vótta "valitsuse" evakuatsiooni kulude katteks kaasa pangas leiduv Nóukogude raha. See korraldus ka täideti. Pangast väljavóetud raha ületas 900 000 rubla...[65]

---

[64] Eesti riik ja rahvas..., VIII, lk. 69.

[65] E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 167.

H. Pärtelpoeg tói Eesti Pangast kahe kotiga välja 915 tuhat rubla Nóukogude raha, mille ta 22. septembril viis ära autobussiga, mis toimetas ka "valitsuse" liikmed Tallinnast Harjumaale Nissi asulasse. Sealt siirduti koos rahakottidega veoautol edasi Ridala valda Pagari külla.

Edasi jagasid ministrid röövitud raha. Välismaal ilmunud kirjanduses nimetatakse seda "riiklikku akti" millegipärast "valitsuse viimaseks istungiks". See istung toimus otse kaldal. Raha jagas Pärtelpoeg. "Valitsuse" liikmed said igaüks 9 tuhat rubla. Saagi jagamisel mindi kaklema. Omakaitse ülema abi kolonel J. Maide, kes oli teistest paremini relvastatud, ähvardas vana harjumuse kohaselt "lasta igaühele kuuli pähe" ja ... haaras endale suurema noosi...[66]

Niisiis, kogu grupp jóudis Matsalu äärde, Puise randa 22. septembri óhtul. Enamik grupi liikmeid peatus ja ööbis kohapealse palvemaja ruumides. Randa oli saabunud ka hulk teisi inimesi, kes otsisid paate, millega pógeneda. "Valitsuse" liikmed kogunesid veel kord nóupidamisele palvemaja kööki. Seal arutati peamiselt pógenemisega seoses olevaid küsimusi. Valvepostid lähetati Tauksi saarele, et ühendust vótta Rootsist oodatava paadiga. Kokkulepitud ajal paati aga ei saabunud. See ei tulnud ka järgmisel ega ülejärgmisel päeval. Kohapealsed paadid olid juba väljunud ja mis veel olid väljumas, olid täies lastis.

Pühapäeval, 24. septembril olid Nóukogude armee väeosad jóudnud juba Ridalani ja igal hetkel vóis oodata nende jóud-

---

66 E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 168.

mist randa. Et mitte sattuda kogu grupiga Nóukogude armee väeosade kätte, otsustati hajuda laiali. Mitmed sóitsid rannast tagasi sisemaa poole. Teised jälle otsisid ajutist peavarju ümbruskonna taludes ja heinaküünides.

Nóukogude armee väeosad jóudsid Puise randa esmaspäeval, s.o. 25. septembri óhtul. Rootsi paat saabus Eesti vette kapten Rangi ja E. Laiu juhtimisel 29. septembril, s.o. umbes nädal aega hiljem kui seda oodati. Viivitus olevat tekkinud raskustest paadi meeskonna komplekteerimisel ning paadi propelleri vahetuse tóttu. Paat jóudis kuni Hiiu laidudeni, kuid mandriga ühendusse vótmine ei osutunud vóimalikuks...[67]

Niisiis Rootsist kaatrit kokkulepitud ajal ei tulnud ja peaaegu kogu "valitsus" toimetati kohalike elanike palvel Pagari külast Tallinna Pagari tänavasse...[68] Selle "valitsuse" krahhist on sunnitud tunnistama ka emigrantlik trükisóna, kes märgib, et peaminister presidendi óigustes J. Uluots pääses pógenema raskesti haigena Rootsi, kus ta 1945. aasta jaanuaris suri. Seevastu aga ei ónnestunud pógeneda peaministri asetäitjal O. Tiefil ja mitmel teisel "vabariigi valitsuse" liikmel.[69]

Niisiis osa "ministreid" jóudis pógeneda. Otto Tiefil ja veel mónel teiselgi "ministril" see aga ei ónnestunud. Hiljem móisteti nende üle kohut. Nóukogude-vastase tegevuse ja vaenlaste abistamise eest anti O. Tiefile kümme aastat, millise karistuse ta ka peaaegu täielikult ära kandis. Nüüd on

---

67 Eesti riik ja rahvas..., VIII, lk. 69.

68 E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 168.

69 J. Parijógi jt., Eesti ajalugu..., lk. 355.

O. Tief juba ammu vabaduses.[70]

Vóib siia vast lisada sedagi, et A. Rei, kes algul oli Rootsis "välisminister", aga hiljem kui J. Uluots Stokholmis suri, oli saanud "valitsuse peaministriks". Pärastpoole kuulutas A. Rei Oslos end koguni Eesti "presidendiks". Kuni surmani (A. Rei suri 29. märtsil 1963.a. trammivagunis) Stokholmis, nimetas Rei end "peaministriks presidendi ülesannetes".[71]

1944.a. sügisel arutas A. Rei koos endise Riigikogu abiesimehe R. Penno, endise Rootsi saadiku H. Laretei ja ataśee A. Linkorstiga viimase korteris óhudessandi teostamise vóimalust mónele Eesti saarele, et kindlustada sellega lääneriikide vägedele platsdarm Eesti pinnal. Vastutasuks lubas "Rahvuskomitee" A. Reile ministri koha kiiruga kokkuklopsitud O. Tiefi "valitsuses", kus endistest parempoolsetest sotsialistidest olid "ministriteks" ette nähtud ka J. Klesment, J. Pikkov, E. Inglist ja O. Gustavson. Nóukogude armee edasitung oli aga nii kiire, et A. Rei jt. ei jóudnud küsimuse arutamisest kaugemale.[72]

Pärast seda, kui Rei oli surnud, sai Aleksander Varma nn. Oslo valitsuse "peaministriks presidendi ülesannetes".[73]

---

70 E. Martinson, Elukutse-reetmine..., lk. 83.

71 Seesama, lk. 169.

72 H.-A. Lebbin, Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis, Tallinn, 1970.

73 E. Martinson, Elukutse-reetmine..., lk. 169.

4. Olukord Tallinnas 1944.a. septembris ja sakslaste lahkumine

Nóukogude armee löögid saksa fašistlikule armeele 1944.a. septembris üha tugevnesid. Eesti rahva reeturitele sai selgeks, et nende valitsemispäevad on Eestimaal loetud, kui 18. septembril 1944 anti "ülemjuhataja" poolt nn. Eesti Omavalitsusele "hundipass" ja saadeti kiires korras Saksamaa poole. Ühtlasi teatasid saksa okupandid Tallinnas väljapandud müürilehtedel, et "Eesti kindralkomissari piirkonnas astub tänasest päevast alates sójaväevalitsus jóusse".[74]

See nn. sójaväevalitsus sai aga "valitseda" vaid neli päeva, kuna 22. septembril 1944 vabastas Nóukogude armee Tallinna.

Mis siis óieti toimus Tallinnas neil viimastel päevadel enne **saks**laste lahkumist? Need olid ärevad, kriitilised päevad...

Nendest päevadest meenutab kirjanik L. Kibuvits, kes tollal viibis Tallinnas: "Kolmapäeval ja neljapäeval enne Tallinna vabastamist puhkes linnas paanika - otsekui kahjutuli, millesse sakslased punnispósi puhusid oma propagandat, - et hirmulóke aina heledamini leegitseks, rahvast aina rohkem kórvetaks. Rutati ja rüseleti, tótati ja hädaldati, inimesi pudenes ülitäis trammidest sóiduteele, siin-seal tänavanurgal lebas juba laipu ja keegi oli haavatuna lohistunud piki Narva maanteed, jäljeks peen verenire.

---

[74] Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944, Tallinn, 1947, lk. 507.

Otsekui hull tuul puhus üle Tallinna, nagu pöörane rajuhoog - ikka sadama suunas, ikka laevade poole!

Kogu Vabaduse väljak oli täis sóidu- ja veoautosid ning sagivaid sakslasi. Otse Ortskommandantuuri ukse ees on kónnitsele lahtiselt reas paar-kolmkümmend käsigranaati, askeldavate sakslaste käsivarre kaugusel,... et kui peaks kogunema salgake eestlasi, püüdes meid takistada, on hea vótta ja visata... OK kohviku poolt tuleb paarikümne-meheline relvastatud sódurite jóuk, keskel seotud kätega sódurimundris eesti nooruk ja raudteelase mundris mees. Järsku kilkab läheduses ehmunud naisehääl: "Ärge minge edasi!... Hakkavad seal laskma... vangid juba ritta seatud..."

Joostakse laiali. Sakslased naeravad."[75]

Sakslased naersid tollal oma viimast naeru. Nende lópp oli lähedal. Olukord naerust kaugel oli aga sel ajal Tallinna Keskvanglas.

18. septembril 1944 aastal kólas vanglas tavaline läbilóikav vile. Kiire ülestóusmine, riietumine, pesemine, vesise, móruda kohvi joomine ning leiva närimine. Ning vangid ootasid oma tavalisele tööle minekut. Nüüd siis tuli korraga käsk - kóik seadku end valmis välitöödele minekuks, vóetagu kaasa kauss, lusikas ja leib, kellel seda on.

Vangid seadsidki end minekuvalmis, ootasid. Kuid ikka ei kutsuta. Möödus pool tundi, tund. Siis järsku kutsuti kambritest välja vaid üksikuid. Vangide näod karmistusid. Kambris jäi vaikseks, väga vaikseks.

---

75 L. Kibuvits, Kuu täis sest kurjast ajast, "Rahva Hääl" nr. 77, 22. oktoobril 1944.

Sel päeval kedagi enam välja ei kutsutud, peale nende saja, kahe vói kolme vói rohkem saja, kes läksid "välitöödele".[76]

Õhtul sai teatavaks, et hommikul "välitöödele" määratud vangide käest enne nende paigutamist veomasinatele oli ära vóetud nende kausid, lusikad ja leib.

See oli saksa fašistide viimane massimórv Tallinna Keskvanglas.

19. septembri hommikul kella 10 paiku viidi vange Tallinna Keskvangla hoovi, kus neid ootavasse autosse käsutati üle 20 vahialuse ja sóidutati siis Tónismäele. Sealt avanes üllatav pilt: sakslased voorisid edasi-tagasi, kogusid ja pakkisid tulise kiiruga kokku kóik, mis neile kätte puutus, póletasid igasuguseid kantseleipabereid jm. Näis olevat igasugune virr-varr ja paanika. Vanga pandi autodele laadima igasugust koli, kuna autod tulise valuga voorisid Tónismäe vahet, vedades kóiki laevadele.

Sel päeval oli Tallinnas suur segadus. Tänavad pilluti täis igasugust prahti ja asju, tubades otsiti läbi sahtleid ja kappe - mis sakslastele meeldis, pandi kastidesse. Mis ei meeldinud, visati lihtsalt maha, nii et prahikuhjad aina kasvasid.

Ka sadamas oli kibe voorimine. Laevadesse heideti kóiksugust kolu ja asju segamini. Ka läks laevadele palju saksa sóidureid ja rohkesti eraisikuid, küll noori, küll vanu, kóiki, kes tahtsid sakslastega koos "Vaterlandi" sóita.[77]

[76] R. Jakobson, Sakslaste orjuse- ja piinalaagris Tallinnas, "Päevauudised" nr. 2, 25. septembril 1944.

[77] A. Priske, Saksa fritsude Tallinnast lahkumine, "Rahva Hääl" nr. 59, 1. oktoobril 1944.

Märkimata ei saa jätta ka fakti, et Eestist pógenes sójategevuse eest, sakslaste mobilisatsioonist pääsemiseks, saksa okupantide propaganda mójul ja kartusest okupatsiooniajal rahulike elanike kallal sooritatud kuritegude tóttu arvukalt eestlasi välismaale.

Eestist pógeneti Soome, Rootsi ja Saksamaale. Soomest siirdusid eesti pógenikud peatselt Rootsi. Kokku tuli Rootsi umbes 25 000 eestlast, neist umbes 7000 Soome kaudu, Rootsi tuli veel ümmarguselt 7000 eesti-rootslast, neist umbes 4000 isikut saksa vóimude loal. Saksamaale pógenes eestlasi arvestuste järgi 38 000.[78]

Taandudes Nóukogude armee löökide all, püüdsid saksa okupandid muuta Eestimaa kórbetsooniks, hävitada linnad, töötusettevótted ja välja vedada kóik, mis vähegi vóimalik.

Hitlerlastel olid välja töötatud tähtsamate ettevótete sisustuse ja kultuuriasutuste varade äraviimise plaanid. Mida aga välja vedada ei suudetud, see oli ette nähtud hävitada.

Varakult hakati mineerima tähtsamaid objekte - sildu, raudteid, tehaseid, vabrikuid jm. A. Rosenbergi operatiivstaabi ülema 21. augusti eeskirja kohaselt tuli Eestist välja vedada kóik tähtsamad kultuuriväärtused, sealhulgas Tallinna Linnaarhiiv ja Raekojas asuvad väärtused. Vastavalt 18. Saksa armee ülemjuhataja käskkirjale olid nii sójaliste kui ka tsiviilobjektide purustamise eest vastutavad sójaväeüksused.[79]

Eestimaa KP kutsus elanikkonda takistama hitlerlasi nende salakavalate plaanide teostamisel. 16. augustil 1944 pöördu-

---

78 J. Parijógi jt., Eesti ajalugu..., lk. 355.

79 ENSV ORKA, f. 421519, nim. 1, s.-ü. 2021, l. 23.

Tartu Ülikooli Raamatukogu

sid EKP KK ja vabariigi valitsus uuesti rahva poole üleskutsega kaitsta meie linnu, vabrikuid, kultuuriväärtusi... "Eesti töölised!" kirjutati üleskutses. "Ärge laske pógenevatel röövlitel hävitada eesti vabrikuid ja tehaseid, meie rahva elamuid. Peitke väärtuslikke masinaid vói nende tähtsamaid osi! Ärge laske fašistidel asetada lóhkeainet vói miine meie vabrikutesse, tehastesse vói elamutesse!" Haritlasi kutsuti kaitsma kultuurivarasid hävitamise, röövimise ja rüüstamise eest.[80]

Punaarmee lähenes Tallinnale. Sakslased pakkisid Tallinna Elektrijaamas sisse suure turbiini, samuti suurel arvul elektrimóóteriistu. Jaama nad aga esialgu ei puudutanud. 20. septembril ilmus jaama juurde rühm eestlasi, kes piirasid ümber vabriku ja asusid seda valvama. Töölised ja tehniline juhtkond otsustasid jaama mitte purustada lasta. Peamine ülesanne seisis siin kaitsemeeskonnal, kelle organiseerijaiks oli töölise sm. Korsen, vahtkonna ülemaks oli montöör sm. Kruusiauk.

Óhtul tuli elektrijaama sakslane Neumann, kaasas salkkond sódureid. Toimusid esimesed kokkupórked. Otsustati hankida relvi juurde. Selleks murti sisse sakslaste transpordirongi, kust saadi üks kuulipilduja, granaate ja püsse. 21. septembri päev möödus ootuses ja ärevuses. Oldi valmis lööma tagasi sakslaste kallaletunge, kuid üllatuseks lahkusid sakslased óhtul valvelt, et oma nahka päästa ja pógeneda mónele laevale. 22. septembri hommik möödus rahulikult. Jaam töötas

---

80 "Rahva Hääl", 16. augustil 1944.

kuni kell 11.15, siis võtsid põgenevad saksa sõjalaevad elektrijaama kahuritule alla. Esimesed lasud lendasid üle, kuid siis süütasid mürsud põlevkivi hunnikud, samuti langesid järgmised mürsud katlamajja, vigastades aurutorustikku ja süüdates põlema katuse, ka korsten sai tabamuse. Tulistamine kestis umbes 20 minutit. Aur lasti kateldest välja, et katlad ei lõhkeks ja mindi siis tuld kustutama. Tulele pandi piir oma jõududega. Pärast saabus abiks ka tuletõrje ja kella kolmeks oli tuli likvideeritud. Kohe alustati korrastustöödega.

23. septembri hommikul õnnestus ühes katlas auru tõsta, masinad said töökorda ja kell 5 lülitati vool sisse. Linn, mida sakslased tahtsid hävitada, sai jälle valgust.[81]

Niisama ennastsaalgavalt toimisid ka Tallinna teiste töötuskeskuste töölised veel mitmete objektide kaitsmisel. 21. septembril organiseeriti Tallinna ühes suuremas metallitöötlemise ettevõttes "Punane Krull" (praegune Tallinna Masinatehas) pidev relvastatud valve, mistõttu fašistid ei saanud ettevõtet purustada ja selle seadmeid välja vedada. Saanud teada, et tehase juhtkond kavatseb põletada tehnilise arhiivi, peitsid ettevõtte konstruktorid ära kõik tähtsamad originaaljoonised.[82]

Julgelt astusid saksa okupantide vastu tekstiilikäitise "Balti Manufaktuur" töölised Tõnu Veetõusme, Olga Ristkok jt. T. Veetõusme kaitses vabriku ladusid rüüstajate eest, saades ise seejuures raskesti haavata. O. Ristkok läks kartmatult vastu okupantidele, kes tulid vabrikut süütama, ja

---

[81] Mellov, Töölised päästsid Tallinna Elektrijaama, "Päevauudised" nr. 5, 28. septembril 1944.
[82] R. Lumi, Tasujad, Tallinn, 1967, lk. 243.

teatas neile kindlalt ning ähvardavalt, et süütamise katse korral tuleb neil arvestada tööliste relvastatud vastupanu.

"Machen die Türen auf!" - see saksakeelne käsklus ajas jalule tehase "Ilmarine" kaitsjad - Jaak Ojaste, Juhan Kesa, Konstantin Klause, Karl Tsine ja Georg Tomperi. Kuid mehed ei lasknud hitlerlasi tehasesse. Fašistidel, kes tehase väravataga sisselaskmist nóudsid, soovitati direktor üles otsida ja tehasesse tulekuks vastav luba nóutada. Direktor Marunit ja tema lähemat abilist Heusingeri aga Tallinnas enam ei olnud, sest nad olid eelmisel päeval pógenenud. Nii saadi tülikaist "külalistest" esialgu lahti. Hilisemad tulijad olid aga visamad. Peagi hakkasid Elektrijaama poolt paugud kostma. Sealsel kaitsesalgal tuli juba sissetungivate óhkimiskomandode vastu relva kasutada. Kuigi relvi oli vähe, ei lasknud mehed óhkimiskomandot tehasesse.

Samade mótetega liikusid tehase "Volta" töömehed Bernhard Rosenblatt, Johannes Luuken, August Donald ja Artur Mühlbach. Meestel oli teada, et saksa fašistid tóid tsehhide óhkimiseks tehasesse hulga lóhkeainet. Nüüd otsustati ühiselt hitlerlased tehasest eemal hoida, et päästa hooned. See läks neil kavalusega korda. Tehasesse tulnud hitlerlased joodeti lihtsalt purju.

Tööliste vóitlussalgad päästsid óhkulaskmisest "Kommunisti" ja "Ühiselu" trükikoja, "Ika", Karamelli", "Eesti Siidi" ning rea teisi ettevótteid.

Eriti suurt leidlikkust näitas üles tallinlane Joonas Sööl, kes tollal töötas Meretehase dokis. Ajal, kui Nóukogude armee liikus Tallinna poole, oli ujuvdokis remondis väike laev "Maru". Ühel päeval tulid hitlerlased sinna ja nóud-

sid meestelt, et nad kohe "Maru" neile Saksamaale pógenemiseks korda seaksid. J. Sööl otsustas oma töökaaslaste Likvorsti ja Laubega doki koos laevaga uputada. Kavatsuse elluviimise ajal anti parajasti óhuhäire. Nóukogude lennukid tiirlesid Tallinna sadama kohal ja pommitasid saksa laevu. Sel momendil uputas J. Sööl doki ja teatas hiljem kaile tulnud hitlerlastele, et dokk kadus vee alla pommitamise ajal. Hitlerlased jäid ilma dokist ja laevast. Pärast Tallinna vabastamist tósteti dokk koos laevaga veepinnale.

Nóukogude kodumaa ei unustanud vapraid töölisi, kes oma elu ohtu seades ettevótete óhkimist takistasid. 11. juunil 1945. aastal autasustas ja premeeris rahaliselt Eesti NSV Rahvakomissaride Nóukogu suurt gruppi Tallinna tehaste kaitsjaid.[83]

Vaikida ei saa ka koletuslikust kuriteost, mis pandi toime Tallinnas 1944.a. septembrikuus, vahetult enne sakslaste lahkumist.

Teatavasti kuulutas hitlerliku noorsoo-organisatsiooni "Eesti Noored" peastaabi ülem Gustav Kalkun 6. mail 1944.a. okupeeritud Eestis välja póhiliselt 17-aastasi noorimehi, aga ka 16-15- ning üksikjuhtudel 14-aastasi poisse hólmava vabatahtliku lennuväe abiteenistuse.

Kóigile ahvatlus- ja sunniabinóudele vaatamata jäi "vabatahtlikult" välja kuulutatud lennuväe abiteenistuse kontingent üpris väheseks. Siis käskis Saksa fašistliku Póhja-armeegrupi ülemjuhataja kindraloberst H. Friessner oma tagalaüle-

83 "Óhtuleht" nr. 217, 17. septembril 1969.

mat 25. juulil 1944.a. "kohapealsetelt" Saksa tsiviilvóimudelt karmilt aru pärida. Meie óhukaitse-, lennu- ja samuti mereväeüksustes tuntakse kroonilist puudust mitmesugusest abipersonalist. Seda puudust saab osaliselt leevendada ainult Ida-alade (Ostland) noorte teatud vanusekategooriate vaidlematu käsukohase rakendamisega.

Eesti Omavalitsuse juht dr. H. Mäe aimas jälle uut usaldust ja tunnustust oma ametiisikulisele seisukohale, kui ta just tema 5. augustil 1944.a. "käsikäes EN Peastaabiga Sakssamaa eeskujul, sójaväevóimude loal ja omal algatusel" tohtis avaldada 1927. aastakäigu lennuväe abiteenistuse mobiliseerimise määruse.

Näiteks Tallinna koolipoisid Jaan Lepp ja Uno Tamman mobiliseeris Kadriorus Koidula tn. 23 asunud vastuvótukomisjon 17. augustil 1944.a.

Vastuvóetud lennuväe abiteenistuslaste jaoks oli olemas Pirita-Kose óppelaager. Seal tehti poistele flaki (óhutórjesuurtüki), helgiheitja ja ballooni väljaópet, samuti rivi- ja maastikuóppust relvadega. Möödus tosin päevi ja laagri esimene vahetus arvati lahingukólbulikuks ning poisse sunniti andma sójaväelist vandetóotust.

Jaan Lepp ja Uno Tamman sattusid óhutórjesuurtükiväe üksusse Tallinnas Lasnamäel. Abiteenistuslased vedasid mürske kohale, rajasid paesesse pinda suurtükipositsioone ja varjendeid.

Ööl vastu 19. septembrit alanud saksa fašistlike vägede taandumine Narva maakitsuselt haaras muuhulgas ka lennuväe abiteenistuse üksused, kes enamikus olid arvatud óhukaitse- ja mereväeosadesse Póhja-Eestis. Sakslased tahtsid viimast

kui ühte abiteenistuslast kaasa viia.

SS-diviisi "Nederland" eśelonist 19. septembri keskpäeval Ülemiste jaamas maha käsutatud abiteenistuslased majutati Lasnamäele-barakkidesse, kust eelmised asukad samal hommikul tapikorras sadamasse olid aetud.

Abiteenistuslasi hoiti päev otsa täielikus teadmatuses olukorrast ja oma käekäigust. Poisid tahtsid minna linna maad kuulama, aga tunnimehed väravas ei lubanud ja teisel pool traataeda patrulleerisid sódurid, laskevalmis püssid käes...

Kolmapäeva lóuna paiku ilmus abiteenistuslaste juurde major, lennuvälja komandant. Ta küsis poistelt, kes tahab pónevat linnaretke kaasa teha. Tahtjaid oli rohkesti. Komandant ise valis välja umbes 30 tugevamat poissi, saatis nad väravast läbi ja andis Kadrioru pargi ääres üle Soome mundris eesti lipnikule. Marsiti póiki läbi pargi trammi lópp-peatuse sihis. Tee peal ütles "soomlane", et tal on käsk poisid viia admiral Pitka juurde.

Kulus ainult paar minutit, kui Narva maanteelt ja Weizenbergi tänavalt kostma hakkas mootorrattamürin. Hetk hiljem olid poisid SS-i tsiklimeeste róngas, käed püsti. Täägid vóeti poistelt ära. Nelja mootorratta vahel traaviti Lasnamäele tagasi...

30 15-17-aastastel abiteenistuslastel läks tookord tóesti ónneks, et nad avantürist J. Pitka käsutusse jóudmisega paar minutit hilinesid. J. Pitka klopsis parasjagu kokku natsionalistlikku vóitlusgruppi. Sellel grupil tekkis Tallinnas sakslastega kokkupórge ja teised hitlerlikud väeosad lóid

ta segamini. Kónealune suurem kähmlus oli 18. septembril 1944.a.

Kolmapäeva óhtul tuli abiteenistuslasi Saksamaa-teekonnaks agiteerima "Eesti Noorte" peastaabi ülem G. Kalkun.

21. septembril oli Tallinnas suur segadus. Lasnamäel aga valvati piinliku hoolega üht barakki. 22. septembri hommikul kell 6 tóusid üles plahvatussambad Tallinna sadamas. Lasnamäelt kihuasid mööda vana Narva maanteed alla veoautod flakimeestega, masinate sabas hüplemas väikesekaliibrised suurtükid.

Otse lahkuvate hitlerlaste kannul märkas Lasnamäe elanik O. Koni Póllu (praegune Lasnamäe póik) tänava ääres koletut pilti: madalasse lohku óhukese tallisónnikukihi alla oli peidetud seitse sinihallis vormis nooruki laipa, kóigil käed okastraadiga selja taha seotud.

Rosalie Küttner leidis paemurrust veel 29 surnukeha: needki sinihallis vormis, okastraadivórk käte ümber, lisaks pikk köis kóiki kaenla alt ühendamas.

O. Koni oletuse póhjal pandi mórv toime hommikupoole ööd. Sel ajal kuulis Lasnamäe tänava maja nr. 30-a rahvas óhkimisplahvatuste sekka järsku automaadivalanguid, püssipauke ja karjeid. Algul arvati lahinguga tegemist olevat. Kuid fašistlike sódurite muretult jätkuv joomatrall samas naabruses kummutas peatselt säärase mótte.

Poisid endise Póllu tänava ääres olid surmatud vintpüssist, paemurru omad automaadist.

Nende 40 nn. lennuväe abiteenistuslase surmas lasub süü Eesti Julgeolekupolitsei ja SD B-II osakonna II B referen-

tuuri ehk kaadriosakonna ülema ametikohalt lennuväkke gestaapot esindama saadetud Peeter Juhalainil, samuti "Eesti Noorte" peastaabi ülemal Gustav Kalkunil. Viimase süü algab lennuväe abiteenistuse väljakuulutamisega okupeeritud Eestis 6. mail 1944.a. ja lópeb eesti noorukite viimasesse lahingusse kihutamisega póhja pool Berliini, Zehdenicki linna serval 1945.a. aprilli lópul.

20. septembri hommikul ilmus Tallinnas fašistliku ajalehe "Eesti Sóna" viimane number.

20. septembril oli Tallinna vallutanud evakuatsioonipalavik. Inimesi tóttas käsivankrite ja kärudega sadamasse vói raudteejaama, et sóita Haapsallu. Sadamas olid "Vaterland", "Minden" ja rida väiksemaid laevu ärasóiduvalmis. "Vaterlandiga" sóitsid minema muude hulgas ka kindralkomissar Litzmann ja Omavalitsuse juht H. Mäe. Sadama ümbruses oli suur rahvahulk. Saksa sójaväepatrullid liikusid rahva hulgas ja vótsid kinni iga eesti sójaväelane. Kuhu nad viidi, seda ei teadnud keegi. Omakaitselased sagisid linnas ringi ja seadsid valveposte välja, et sakslased ei pääseks hooneid vói ettevótteid óhku laskma.

Tallinnas Narva maanteel oli admiral Pitka loonud oma staabi, organiseerides eesti mehi vóitluseks Nóukogude armee väeosade vastu.

20. septembri óhtupoolikul läksid móned Pitka mehed Pika Hermanni torni, kus pärast kokkupórget sakslastega heisati Eesti sini-must-valge lipp. See pidanud olema ülestóusuks sakslaste vastu. Tegelikult ülestóusu kui sellist ei toimunudki. Lipuheiskaja ise sai saksa välisandarmi revolvrikuulist

haavata ja suri järgmisel päeval. Lipp lehvis tornis kogu öö, järgmisel hommikul kerkis Eesti lipu alla poolde masti ka Saksa haakristlipp.[84]

21. septembril levisid Tallinnas admiral Pitka avaldused-üleskutsed "Löögiüksus Admiral Pitka" ridadesse astumiseks. Need kandsid allkirja "Soovin astuda vabatahtlikult "Löögiüksus Admiral Pitka" ridadesse". Üleskutse sisaldas ka vóitlustóotuse. See kólas järgmiselt: "Tóotan julgelt vóidelda vaenlase vastu teades, et ma ei vóitle ainult oma elu, vaid kodumaa - Eesti oleviku ja tuleviku eest. Olen alati valmis oma elu ohverdama isamaa eest, kas käsu peale vói enda algatusel, vóitluses vaenlase vastu. Tóotan vóidelda póhimóttel: kóik ühe, üks kóigi eest, täita vastuvaidlematult ja arvustamata oma ülema käske ja korraldusi, püüda olla sóbralikus vahekorras kaasvóitlejatega, vältides tülisid ja pahandusi, olla aus, óiglane ja otsekohene, vapralt ja nurisemata kannatada kóik raskused ja puudused. Käesolev avaldus pole tühistatav ega tagasivóetav, vaid jääb siin kindlaks ja muutumatuks otsuseks."[85]

Ülaltsiteeritud "vóitlustóotus" ei vaja lähemaid kommentaare. Lühidalt vaid niipalju, et see kujutas endast tühist paberilipakat, mis sisaldas eesti kodanlike natsionalistide poolt levitatavat nóukogude-vastast agitatsiooni.

Tallinn oli 21. septembril ei kellegi linn. Ei näinud enam tänaval ühtegi korravalvurit ega liiklusjuhti. Keskpäe-

---

84 Eesti riik ja rahvas..., X, lk. 171.

85 Eesti riik ja rahvas..., IX, lk. 92.

val suurenes purjus eraisikute kui ka sódurite arv tänava-liikluses. Siit ja sealt kuuldus üksiklaske ning kuulipilduja-javalanguid.

Mööda Merepuiesteed liikus kell 12.00 südalinna suunas pataljonisuurune kolonn saksa sódureid koos Vlassovi armee sóduritega. Nad olid pikast jalgsirännakust äärmiselt väsinud, tülpinud ja kurnatud välimusega. See kolonn peatati Merepuiesteel vastu viinavabrikut ja nagu seisma jäädi, nii istuti puiestee äärde kónniteele ning enamik sódureid uinus samas kónniteel ja tänavarentslis. [86]

Sódureil oli linnatänavail harukordne kiirus ja rutt. Säärase kihutamise ajal juhtus ka lausa gangsteritegusid. 3-4 sójaväelast, püstolkuulipildujatega varustatud, peatasid keset tänavat auto, sundisid seesolijad välja astuma, istusid ise asemele ja kihutasid omakorda edasi, nagu poleks selles midagi erakordset.

Kesklinnas kogunesid inimesed gruppides tänavanurkadele, kus omavahel arutati käesolevat olukorda. Kóneldi kokkupórkeist saksa sódurite ja "Pitka-meeste" vahel, kus olnud surnuid ja haavatuid.

Väga energiliselt ja iseteadvalt liikusid Tallinnas ringi Soomest tulnud eesti rügemendi sódurid ja seletasid inimestele tänaval "Pitka-meeste" registreerimisest ja organiseerimisest, staabi asukohast Narva maanteel ja Toompeal. Nad teadsid ka kónelda, et Nómme koolimajas pidi olema Soomest tulnud eesti poiste koosolek "Pitka-meesteks" organiseerimise

---

86 Eesti riik ja rahvas..., X, lk. 126.

tähe all.[87]

Rahvas ei teadnud aga kui kaugel asuvad tóeliselt Tallinnale lähenevad Nóukogude armee väeosad, ega teadnud seda arvatavasti ka mitte linnas sagivad "Pitka-mehed". Kas Tallinna kavatsetakse kaitsta, millises ulatuses ja viisil, see küsimus ei huvitanud nähtavasti enam kedagi. Tallinn oli jäetud saatuse hooleks.

21. septembri óhtupoolikul alustas Tallinna sadamast viimane transportlaevade karavan teekonda Saksamaale. Karavani kuulusid muu hulgas laevad "RO-1", "RO-22", laatsaretlaev "Moero", "Hamburg", "Lappland" jt.[88]

Emigrantlikus ajalookirjanduses on ära toodud ka K. Vildma mälestuskilluke "Kiri pógenikelaagrist" (Holmsund, 1. 4. 45), mis sisaldab pógusaid märkmeid viimastest päevadest kodumaal - óigemini küll 22. septembri hommikupoolikust, mil Nóukogude armee tankid ei olnud veel Tallinna jóudnud ja linnast lahkusid viimased sakslased ja nende käsilased.

K. Vildma kirjutab: "Ma ei tahtnud varem järgmisest asjast kónelda: meil oli järgmine salajane kava - Pitka kogub endale jalaväe ja mina tankid ning kui óige aeg saabub vabariiki välja kuulutada, siis vótame selle kaitsmise üle ja asume vabariigi valitsuse käsutusse seni, kuni eesti väeosad sakslastest lahku löövad ja meiega ühinevad. Mina otsekohe Pitkaga asja ei ajanud, et mitte kahtlust ärata-

---

87 Eesti riik ja rahvas..., X, lk. 126.

88 Seesama, lk. 172.

da, meie vahendajaks oli major Karjel." [89]

Muide, major Lembit Karjel asub praegu välismaal emigratsioonis, viibides 1949. aastal Lääne-Saksamaal Heidelbergis.[90]

22. septembri varahommikul saabus K. Vildma koos kaaslastega Tallinna. Ta kirjutab, et kóigepealt sóitsime jóuvankrite parki, sest sinna oli koondatud meie mehi ja hulk relvi, et need meiega liituksid. Kuid leidsime eest tühjad ruumid, relvad koridori maha visatud, kantseleis paberid maha pillutud, toidulattu sisse murtud. Ainult kiire pógenemise jäljed. Katsusin koju helistada - telefon ei tööta. Sóitsime siis prefektuuri juurde Toompeale. Prefektuuri uksed olid suletud, kuigi sees pólesid elektrilambid. Ükski suure pórutamise peale ust ei avanud - ka need läinud. Saabusime siis Toompeale kindralinspektuuri. Niisamasugune pilt: kóikjal paberid pórandale pillutud, uksed pärani, laudadel tühjad viinapudelid pógenemiseelsest joomingust. [...] Sóitsime siis Vabadusväljakule. Ka komandatuur oli läinud ja kaks korras sóiduautot seisid ukse ees. Autode uksed olid lukustatud, lóime ühe ruudu sisse ja leitnant Rea seadis auto korda enda jaoks - nii oli meil juba kaks sóiduautot. Kóikjal oli pommitamise jälgi, sóita tuli klaasitükkide sees. Inimesi oli vähe liikvel - väljasurnud linn. Mis oli aga eriti vastik - kohtasime mitut gruppi, kes óhkisid suuremaid asutusi ja maju.[91]

---

89 Eesti riik ja rahvas..., X, Stokholm, 1962, lk. 138.
90 Eesti riik ja rahvas..., XIII, Tallinn, 1968, lk. 43.
91 Eesti riik ja rahvas..., X, lk. 140.

Ühe mu tuttava poeg oli rindelt jalgrattaga koju sóitnud ja teatas, et Nóukogude väed on Tallinnast 20 km kaugusel. Palusin teda Narva maanteele Pitka staapi sóita ja ütelda, et ma olen kohale jóudnud ja ootan oma korteris. Ma oleksin sinna autoga sóitnud, kuid ma ei teadnud varem staabi täpset asukohta ja autojuht, nähes segast olukorda, ei tahtnud enam aega viita oma perekonna juurde minekuga. Nagu hiljem selgus, ei olekski staapi sóidust kasu olnud, sest Pitka olevat eelmisel óhtul asunud Kohilasse. Kohtasin hiljem Pitka mehi ja need kónelesid, et nähes vóitluse lootusetust, on Pitka oma mehed laiali lasknud. Kuidas see tóeliselt oli, ei tea.

Siia vóib lisada veel seda, et 22. septembri hommikul lahkusid Tallinna sadamast viimased saksa sójalaevad, milledega koos pógenesid veel móned eestlased. Nagu hiljem on kirjutatud, olevat ka admiral Pitka koos oma staabiülema kapten Laamanniga tahtnud asuda sójalaevale, kuid millegipärast nad sinna enam ei jóudnud. Nende edasisest saatusest puuduvad andmed.[92]

Kell 12.30 tuli autojuht oma perega ja kraamiga ning ütles, et viimane aeg on minna, sest kell 12.00 olevat Nóukogude armee väeosad juba Tallinna servas olnud. Asusime siis teele Haapsalu poole...[93]

Kui nüüd óige lühidalt kommenteerida eespool refereeritud emigratsioonis ilmunud memuaare, siis tuleb kóigepealt märkida, et kogu teose "Eesti riik ja rahvas Teises maailma-

[92] Eesti riik ja rahvas..., X, lk. 172.

[93] Seesama, lk. 140.

sójas" toimetajaks ja üheks kaalukamaks autoriks on endise kodanliku Eesti sójavägede staabi ülema I abi kolonel R. Masing, kes on praegu reaktsioonilise paguluse üks peamehi ning kes valiti 1959.a. Rootsis eesti ohvitseride kogu juhatuse esimeheks. Koos temaga esineb nimetatud väljaande autoritena hulk kodanliku Eesti sójaväe vanemohvitsere, nagu hitlerliku "Abwehri" ohvitser, SS-obersturmbannführer V. Saarsen, Omakaitse Saaremaa maleva ülem P. Kangro, SS-hauptsturmführer, Tallinn-Nómme Omakaitse mahalaskjate kompanii ülem A. Purre jt., kes töötasid tihedas koostöös hitlerlastega, olles eesti rahva reeturid.

Koguteose lehekülgedel ülistatakse igati sójalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse", "Eesti Leegioni" jt. nóukogude inimesi mórvanud fašistlike rühmituste tegevust. Soojade ja kiitvate sónadega räägitakse kindralkomissar Litzmanni, Eesti Omavalitsuse juhi H. Mäe jt. eesti rahva reeturite tegevusest. Samal ajal autorid moonutavad vói vaikivad hoopis maha eesti partisanide ja töörahva vóitluse okupeeritud Eesti NSV territooriumil, samuti Nóukogude armee Eesti Rahvuskorpuse lahingutegevuse. Nóukogude armee väeosi, kes vabastasid Eestimaad sama fašistlikest okupantidest, nimetatakse koguteoses halvustavalt "vaenlasteks", "punasteks", "enamlasteks" jne. Pagulasmemuaaride kirjutajad ülistavad igati eesti sójaväelaste koostööd sakslastega. Seega jäävad ka need "mälestused" tendentslikeks ega anna tóetruud ja objektiivset pilti olukorrast Tallinnas 1944. aasta septembris.

II p e a t ü k k

TALLINNA VABASTAMINE HITLERLASTEST

1. Sójaline operatsioon Tallinna vabastamiseks

Eelmise peatüki lópul oli vaatluse alla vóetud olukord Tallinnas 1944.a. septembris ja sakslaste lahkumine. Niisiis, sel ajal kui Tallinnas jagati ministriportfelle J. Uluotsa "valitsuse" liikmeile, algas Nóukogude armee peale-
tung Eestis paiknevatele fašistlikele vägedele.

Eesti NSV 1944. aasta vabastamise lahingute keskseks sündmuseks oli Tallinna pealetungioperatsioon, mille kestel Leningradi rinde väed vabastasid koostöös Punalipulise Balti Laevastikuga vabariigi mandriosa territooriumist kolmveerandi, sealhulgas pealinna Tallinna. See ajalooline sündmus toimus Nóukogude relvastatud jóudude vóimsa strateegilise pealetungi olukorras kogu idarindel.

Tallinna vabastamise operatsioon oli kóige keerulisem ja tähtsam. Kórgem Ülemjuhatus andis Leningradi rinde vägedele ülesande purustada fašistide väegrupp "Narva" ja vabastada Eesti. Siinjuures tuleb aga märkida, et 1944.a. septembris oli vaenlase käsutuses Baltikumis 800 000-meheline jalavägi ja ligi 500 lennukit.[94]

Ent asjaolu, et peaaegu kogu Nóukogude Liidu territoorium oli juba vaba, Nóukogude armee aga lähenes Ida-Preisimaa piirile, sundis hitlerlasi eriti raevukalt vastu panema.

---

[94] "Rahva Hääl" nr. 219, 19. septembril 1969.

Seega oli Baltikumis asetseva fašistliku armeegrupi "Nord" ülesanne kahesugune: ähvardada Saksamaa piiridele lähenevat Nõukogude armeed ja säilitada Hitlerile meretee, mille kaudu Rootsist, Soomest jt. riikidest saabus tähtis strateegiline tooraine.

Veel septembri alguspäevil seisis lääne pool Narvat ja piki Emajõge suur grupeering hitlerlasi, ühtekokku seitse jalaväediviisi, üks tankidiviis ja kolm SS motorisseeritud brigaadi.

Nendest tuligi alustada. Leningradi rinde ülemjuhataja, Nõukogude Liidu marssal L. Govorov, andis 2. löögiarmee komandörile kindral I. Fedjuninskile direktiivid, mille kohaselt tuli ületada Emajõgi, jõudes seega välja vastase Narva grupeeringu tagalasse. Koos 8. armeega, mille komandör oli kindral F. Starikov, tuli vaenlasele lõpp teha. Edasine lahingutegevus tuli üle kanda Tallinna suunas.

14. septembril 1944.a. algaski strateegiline pealetungioperatsioon Baltimaade vabastamise lõpuleviimiseks. Üheaegselt läksid rünnakule 3., 2. ja 1. Balti rinnete väed. Asuti läbi murdma fašistide kaitsevööndit "Valga" Võrtsjärve-Valga lõigus. Eesti territooriumi osas kaitsesid "Valga" vööndit fašistliku 28. armeekorpuse väed, kes olid Väike-Emajõe kui loodusliku tõkke taga ning Valga idalähistel välja ehitanud mitu kaitsepositsiooni.

Operatiivgrupp "Narva" oli juba 17. septembril saanud taandumiskäsu ja 18. septembril, pimeduse saabudes alustasid fašistlikud väed taandumist Narva rindelõigust. Leningradi rinde ja 8. armee nõrga luuretegevuse tõttu saadi sel-

lest kahjuks teada alles 19. septembril kella 2 paiku öösel, s.t. ligi 6-tunnilise hilinemisega.[95]

Alates 19. septembrist suunas rinde poliitvalitsus ja kóigi poliittöötajate pingutused selleks, et mobiliseerida komandöre ja reavóitlejaid oskuslikule, kiirele ja otsustavale vaenlase jälitamisele.

Faśistlikele vägedele oli eriti suure tähtsusega Mustvee-Jógeva-Póltsamaa tee, millist kasutati vägede äraviimiseks. Hitlerlased püüdsid organiseerida vastupanu jälitavatele Nóukogude armee vägedele. Kóikjal, kus pealtungivad Nóukogude armee üksused jóudsid välja sellele teele, kohtasid nad hitlerlaste taanduvaid vägesid, nende hulgas ka Narva alt tulnud soomusüksusi.

Teisel teel, mis kulges piki Peipsi rannikut, organiseerisid hitlerlased vastupanu Mustvee linna lähistel, kasutades selleks Peipsil tegutsenud saksa laevade meeskondi (laevad ise uputati), Tartumaa "omakaitse" lahingurügemendi osi ja Narva rindelt kohale jóudnud motoriseeritud ja soomusvägede allüksusi.

20. septembri óhtuks olid Narva alt taanduvate 300. jalaväediviisi, 20. SS-jalaväediviisi, 45. ja 46. rügementide ja 113. julgestusrügemendi ning móningate teiste väiksemate üksuste seni veel purustamata osad 8. armee ja 2. löögiarmee poolt peaaegu täielikult sisse piiratud. Ööl vastu 21. septembrit olid neile vaenlase vägedele jäänud vabaks veel

---

95 Ф.Данилов,"Освобождение Советской Эстонии", "Военно-исторический журнал", 1964 год № 5, стр. 7

ainult teed läbi Tapa ja Tamsalu. 21. septembril suleti vaenlasele ka see viimane väljapääs.

Algas Porkuni lahing. Taanduvale vaenlase kolonnile tókestas tee 925. laskurpolgu 1. pataljon major A. Irhini juhtimisel. Löödi tagasi vaenlase katsed murda läbi. Nóukogude suurtükivägi avas tule. Viivitamatult hargnesid lahingukorda ka polgu teised allüksused ning andsid Loksa küla piirkonnas póhja suunast vaenlasele tiivalöögi.

Lahing lóppes küllaltki omapäraselt. 249. laskurdiviisi komandör polkovnik A. Feldman jutustab sellest järgmiselt: "Nähes, et taandumisteed on kóik ära lóigatud, hakkas vaenlane avaldama üha suuremat vastupanu.

Diviisi poliitosakonna ülem alampolkovnik Raadik, kes ka jóudis vaatluspunkti, tói kaasa hea idee.

"Vangide hulgas on mitu eestlast SS-last, kes teatasid, et metsas on rohkesti eestlasi. Proovime neile valjuhääldajate kaudu selgeks teha vastupanu móttetuse!"

Nii sai ka tehtud. Valjuhääldajatest kostis sissepiiratud vaenlasele üleskutse, panna relvad maha ja lópetada móttetu vastupanu.

Tulemusi nägime oma silmaga. Peatselt valgus metsast 15-20 meheline salk, lehvitades valget lippu. Nende pihta avati selja tagant tuli, kuid see ei takistanud ka teisi allaandjate eeskujule järgnemast. Mitmest kohast hakkasid välja tulema sódurite ja ohvitseride grupid, et alla anda.

Eestlastest vangid seletasid, et saksa ohvitserid keelasid alistumise ning sundisid neid lópuni vastu panema."[96]

---

[96] A. Feldman, Koduteel, Tallinn, 1964, lk. 248.

Langenutena kaotas vaenlase 500 meest. Ligi 700 sódurit ja ohvitseri vóeti vangi. Muide, selles piirkonnas vangistas 249. Eesti laskurdiviis 700 fašistlikku armeesse mobiliseeritud eestlast.

Saksa fašistlik väejuhatus jättis oma vägede Eestist väljataandumist katma esmajoones neid väeosi, mis koosnesid enamikus sundkorras, kodanlike natsionalistide ja teiste kohapealsete fašistide käsilaste kaasabil, mobiliseeritud eestlastest.

Paljud hitlerlaste poolt Nóukogude Liidu okupeeritud aladel sundkorras mobiliseeritutest kasutasid Eesti NSV vabastamise lahingute käigus tekkinud soodsaid võimalusi lahkumiseks Saksa armee ridadest, vähe polnud neid, kes astusid relvaga käes välja hitlerlaste vastu. Peipsi põhjakaldal, läbi Virumaa metsade vaenlast jälitava 109. laskurdiviisi poliitetteкandes 21. septembrist 1944.a. märgiti, et diviisi väeosad on saanud kätte suure hulga vabastatud territooriumile vabatahtlikult maha jäänud vene sójavange ja eestlasi, keda hitlerlased olid vägisi sundinud tööpataljonidesse ja tegevväkke. Sakslaste taandumisel paljud neist relvastusid ja rakendades partisanivóitluse meetodeid, alustasid lahingutegevust hitlerlaste vastu, kaitsesid sildu óhkimise eest ega lasknud süüdata külasid.

Piki Soome lahe lóunarannikud vaenlast jälitava 125. laskurdiviisi poliitettekandes on jutustatud, et vastupanuta andsid end vangi sódurid, allohvitserid ja ohvitserid, kes olid mobiliseeritud Saksa armeesse Eesti elanikkonna ja vene sójavangide hulgast ja teenisid Saksa armee vooris, kokku üle 500 inimese.

Väljaastumine relvaga hitlerlaste vastu, massiline kõrvalehoidumine võitlusest Nõukogude armee vastu, ärajooksmine Saksa armee ridadest, vastupanuta ja vabatahtlik vangiandmine ning ületulek Nõukogude armee poolele, olid võitlusvormid, mida sel ajal laialdaselt rakendasid sundkorras Saksa fašistlikku armeesse mobiliseeritud Eesti töötajad. Ka sellega andis Eesti töötav rahvas olulise panuse võitluseks hitlerlastest okupantide vastu.

Eesti töötajad kohapeal, kes rinde jõudes vabariigi territooriumile tunduvalt aktiviseerisid võitlust okupantide ja nende kohalike käsilaste - eesti kodanlike natsionalistide vastu, ootasid suure kannatamatusega Nõukogude armee tulekut, kes nad lõplikult vabastaks hitlerlastest.

8. armee ja 2. löögiarmee vägede poolt Narva rindelõigust läände suunduvate kommunikatsioonide läbilõikamisega ja nende kahe armee vägede ühinemisega algul Lohusuu, Tudulinna ja seejärel Tapa, Ambla, Tamsalu piirkonnas, jõudis lõpule Tallinna operatsiooni teine etapp. Selle tähtsaks tulemuseks oli Narva alt taanduvate hitlerlike vägede plaanipärase taandumise nurjaajamine ja tunduva osa hävitamine. Nõukogude armee raudsest haardest pääsesid Narva rindelõigus vaid 3. SS-tankikorpuse juhatusele allunud viiest väekoondisest suuremate kaotusteta ainult kaks: 11. motoriseeritud tankigrenaderi SS-diviis "Nordland" ja 4. motoriseeritud SS-brigaad "Nederland", seda tänu oma kiirele liikuvusele. Ülejäänud kolmest jalaväekoondisest (11, 20. SS- ja 300. jalaväediviisist) pääsesid vaid tühised riismed.

21. septembril 1944.a. algas operatsiooni kolmas etapp, mil vabastati Tallinn ja täielikult ka Eesti NSV mandri-

osa (26. septembril). Sellele etapile oli iseloomustav vaenlase jälitamine soomustankivägede liikuvate eelsalkadega ja peamiste teedesólmede ning sadamate hóivamine, et takistada vägede äraviimist, tsiviilelanikkonna sunniviisilist evakueerimist ja rahva vara röövimist ning purustamist. Aktiviseerus ka Punalipulise Balti Laevastiku, eeskätt tema lennuväe tegevus merekommunikatsioonidel, kus peamisteks löögialusteks objektideks olid evakueerimiseks kasutatavad hitlerlaste laevad.

Tähtsamaks objektiks, mis tuli hóivata vóimalikult kiiresti, oli Eesti NSV pealinn Tallinn, mille suurt sadamat okupandid asusid erilise intensiivsusega kasutama Eestist taandumisel. Tallinna sadamasse oli Läänemere Idaosa admiral Burchardt koondanud "Aster" plaani kohaselt 24 transpordilaeva ja 45 rannasóidu-purjelaeva, milledele pealelaadimine algas 17. septembri óhtust alates.

Peale Tallinna sadama kasutasid hitlerlased evakueerimiseks ka Paldiski, Haapsalu, Rohuküla, Virtsu, Pärnu jt. sadamaid.

Tallinna ja Paldiski sadamate kaudu teostatava evakueerimise katmiseks moodustas fašistlik väejuhatus erilise vóitlusgrupi kindralmajor Geroni juhtimisel. Sellesse kuulus 3 SS-tankikorpuse, 11. jalaväediviisi ja 20. SS-jalaväediviisi motoriseeritud osi, üks armee-suurtükiväegruppe, laevastikuüksusi ja "omakaitse" pataljone. Alates 19. septembrist organiseeris see grupp kaitset Tallinna lähistel.[97]

---

97 Ф.Данилов "Освобождение Советской Эстонии", "Военно-исторический журнал", 1969 год, № 9, стр.7

Lóunapoole taanduvate vägede katet organiseerisid Saksa 2. armeekorpuse osad Póltsamaa jóe joonel.

Leningradi rinde juhatus muutis juba kesköól vastu 21. septembrit ära 2. löögiarmee pealetungisuuna ja täpsustas 8. armee ja 13. lennuväearmee ülesanded. 21. septembril arvati 8. Eesti Laskurkorpus ja sama päeva hommikul Rakveresse jóudnud polkovnik A. N. Kovalevski liikuv eelsalk 8. armee koosseisu. 22. septembril pidid 8. armee liikuvad eelsalgad tungima välja Pirita jóe ja 2. löögiarmee omad Kose, Türi joonele. Tegelikult see ülesanne täideti. 22. septembril vabastati ka Tallinn.

Tallinna jóudsid 22. septembril 8. armee neli liikuvat eelsalka. Nendest üks esimesi oli 8. Eesti Laskurkorpuse väesalk.

8. Eesti Laskurkorpuse eelsalk Tallinna vabastamiseks formeeriti 8. Eesti Laskurkorpuse komandöri kindralleitnant Lembit Pärna initsiatiivil. Eelsalga komandöriks määrati 354. laskurkorpuse komandör polkovnik Vassili Vórk. Temale alluva väeosa koosseisust arvati eelsalga koosseisu 1 pataljon ilma 2 rooduta, 2 pataljonist 5. ja 6. laskurrood, polgu automaatorite rood, jalaluurerühm, üks rühm 45-mm suurtükke ja kaks rühma tankitórjepüsside roodust. Eelsalga peamise löögijóu aga moodustasid 45. üksik tankipolk (18 tanki) alampolkovnik Eduard Kuslapuu ja 952. iseliikuvate suurtükkide polk (16 suurtükki) alampolkovnik Sergei Tśesnokovi juhtimisel.

Sellele tugevale liikuvale vóitlusüksusele andis korpuse komandör kindralleitnant L. Pärn käsu, mille peamiseks sihiks oli: Tungida Tallinna esimestena ja vabastada linn 22.

septembril. EKP Keskkomitee sekretär N. Karotamm pidas lühikese sütitava kóne, milles ta rääkis korpuse väesalga ülesande suurest poliitilisest ja sójalisest tähtsusest.[98]

Korpuse komandöri poolt oli eelsalgale marsruut hästi valitud. See kulges üle Väike-Maarja, Ambla, Jäneda, Vetla, Perila ja Vaskjala. Kórvale olid jäetud peamaanteed, kus vóis eeldada vaenlase tugevamat vastupanu, mida 8. armee teised eelsalgad ka kohtasid. Porkuni-Tamsalu piirkond läbiti sellal, kui seal oli lóppemas 249. Eesti Laskurdiviisi lahing. Pimedas sóideti täistuledega edasi. Vetlas kulutati móni tund jóe forsseerimiseks. 22. septembril kell 9 lülitus Peningi móisa juures eelsalga koosseisu polkovnik A. M. Kovalevski 152. üksiku tankibrigaadi eelosa, kes oli samuti teel Tallinna.

Kell 10.20 jóudis avangard Pirita jóele, kus Vaskjala juures kohtas vaenlase organiseeritud vastupanu. Vótnud sisse lahingukorra, purustas avangard kuni kahesajast sódurist ja ohvitserist koosneva ainult kergeid relvi omava, kaitsele asunud vaenlase grupeeringu, hóivates seejuures silla üle Pirita jóe. Ka Tallinna poole edasiliikumisel püüdsid vaenlase väiksemad grupid teha takistusi, kuid nad kas purustati vói peksti laiali avangardi poolt.

Polkovnik Vassili Vórgu väeosas, kes vabastas 22. septembril Tallinna, vóitlesid koos O. Juhansoo pataljoni vóitlejate ja tankistidega ka suurtükiväelased. Tankistide hulgas, kes esimestena Tallinna tungisid, olid nooremleitnant Ivan

---

98 L. Pärn, Sójakeerises, Tallinn, 1968, lk. 140.

Morgatśev, seersant Fjodor Maslennikov, seersant Hugo Ivandi, seersant Aleksander Kiisk jt. Iseliikuva suurtükiväe võitlejatest võitles vapralt patarei, mida juhtisid vanemleitnant Ivan Andrianov ja leitnant Vassili Savtśenko. Vassili Savtśenko tungis esimesena linna, jõudis Mere puiesteele ja heiskas ühel hoonel punalipu.[99]

Nõukogude Eesti vabastamise lahingute ajal toetas peale tungivaid väeosi õhust hävitajate polk kahekordse Nõukogude Liidu kangelase alampolkovnik Pokrõśevi juhtimisel. Hävitajate polgus, mis sai nimeks Tallinna polk, võitlesid tuntud lennuväeässad Vladimir Serov, Dmitri Jermakov, Ivan Paśtśenko, Hispaania rahvavapper poeg Benitto Agirre ja teised.[100]

22. septembril 1944.a. kell 11.30 tungis kogu dessantgrupp Tallinna ja likvideerinud vaenlase üksikud vastupanukolded, hõivas täielikult linna. Pika Hermanni torni heiskas leitnant Lumiste punalipu.

Üldiselt oli saksa fašistide vastupanu nõukogude tankidessandile tagasihoidlik, välja arvatud lahing Pirita jõe joonel. Tallinnas oli vastupanu vaid üksikutes kohtades. Väärib märkimist seegi, et tankidessandis võitlejate eestlaste hulgas surmasaanuid ei olnud.[101]

Tallinnas oli kokkupõrkeid ja tulevahetust põgeneva vaenlasega vaid F. Ivanovi roodul Niine tänava ja Balti jaama piirkonnas, leitnant A. Tamme roodul sadamas.

Alates keskpäevast kujunes eelsalga peamiseks tegevuseks Eesti NSV valitsushoonete, ettevõtete ja ladude kaitse ning

---

99 Ф. Сепп, "Освобождение Советской Эстонии, Таллин, 1969 г., стр. 47

100 "Rahva Hääl" nr. 229, 26. septembril 1964.

101 Tankidessandist osavõtnud reservmajor R. Mureli isiklikest muljetest.

korra kindlustamine linnas. Korraldasid esialgu neid küsimusi peale eelsalga komandöri polkovnik V. Vórgu ka salga parteiorganisaator kapten Arnold Green, staabiülem J. Veskijärv ja linna komandandi kohuseid täitma asunud A. Ermel.[102]

Kui móne päeva pärast 8. armee juhataja määras senise Leningradi linna komandandi polkovnik Denissovi Tallinna ajutiseks komandandiks, ka siis jätkas 8. Eesti laskurkorpuse eelsalga isikukoosseis garnisoniteenistuse ülesannete täitmist, kuni oktoobri alguseni.

117. laskurpolgu liikuv eelsalk 72. laskurdiviisi komandöri kindralmajor I.I. Jastrebovi juhatusel väljus Rakverest Tallinna suunas 21. septembril kell 11. Vaenlase katteosadest Kahala piirkonnas, 45. km Tallinnas ida pool, murti läbi. Hitlerlaste kindralmajor Geroni grupi organiseeritud vastupanu kohati Kaberla, Kodasoo joonel. Järgnes äge lahing, kus kaotusi kandsid mólemad pooled, eelsalk ka lahingumasinates. Vaenlase kaitsest läbi murda aga óhtul ei suudetud ja ööseks organiseeriti ringkaitse. Alustades hommikul uuesti lahingut, selgus, et vaenlane oli oma peamised jóud öösel tagasi tómmanud.

Eelsalga koosseisu kuulunud 1811. iseliikuvate suurtükkide polgu lahinguettekandes, mis on alla kirjutatud 22. septembril kell 12 15 km idapool Tallinnat, on öeldud, et 1811. iseliikuvate suurtükkide polk liikuva tankigrupi koosseisus jóudis kell 12.00 Tallinna idaservale ja peab lahin-

---

102 A. Green, Tallinn on jälle vaba! Vabastuslahingutes, Tallinn, 1966, lk.245. J. Veskijärv, Dessantsalk suundub pealinna. Sealsamas, lk. 241-242.

gut eeslinnas. Kohtamata erilist vastupanu kell 11.00 22. septembril polgu esimesed tankid tungisid linna, hóivasid sadama ja linna keskuse, astusid lahingusse taanduva vaenlasega Tallinna eeslinnas Nómmel. Kella 19.00 puhastati Nómme vaenlastest.

117. laskurkorpuse teise, 125. laskurdiviisi komandöri asetäitja rivi alal polkovnik Kolesnikovi poolt juhitava liikuva eelsalga koosseisu kuulus 82. tankipolk, mille komandöriks oli alampolkovnik F. Gritsev, 1222. iseliikuvate suurtükkide polk (komandör major I. Slutski) ja dessandina allüksusi 466. ja 657. laskurpolkudest. Viimatinimetatud polgu pataljon kapten Gromovi juhtimisel jóudis eelsalgast esimesena Tallinna, kella 13 ajal, liikudes vaenlase vastupanukoldeid likvideerides linna läänеservale.

657. polgu agitaator Iljin, kes oli ühtlasi ka polgu parteiorganisaator, oli see, kes koos polgu inseneri major Kasejeviga heiskasid punalipu Tallinna Raekoja torni.

466. laskurpolgu 22-liikmeline vóitlusgrupp lóikas ära taandumistee rohkem kui sajamehelisel hitlerlaste grupil, hävitades neist mitukümmend ja vóttes ligi 60 vangi. Kümneid fašiste hävitasid ja vangistasid ka selle polgu teised vóitlejad.

Tallinna vabastamisel oli ka kaotusi. Nii langes liikuva eelsalga komandör, polkovnik Kolesnikov. Langes veel teisigi vóitlejaid. 25. septembril maeti Tallinnas suurte austusavaldustega diviisikomandöri asetäitja polkovnik Kolesnikov ja 657. laskurpolgu komandör alampolkovnik Kulikov. Leinamiitingul viibis peale sójaväelaste üle mitmesaja Tallinna

kohaliku elaniku. Mälestus neist, kes andsid oma elu Eesti NSV pealinna vabastamisel, elab igavesti tallinlaste südames. Nende kangelaste mälestuseks kórgub linna südames, Tónismäel, skulptor E. Roosi ja arhitekt A. Alasi poolt loodud Tallinna vabastamisel Langenute Monument, mille ees póleb igavene tuli.

Neljas liikuv eelsalk, 152. Leningradi üksik tankibrigaad juurdeantud osadega, polkovnik A. Kovalevski juhtimisel läbenes Tallinnale üle Anija ja Raasiku. Anijasse jóudsid tankid 21. septembri óhtul. Raasiku lähistel toimus vóitlus taanduvate hitlerlastega, kes püüdsid barrikadeerida teed ja óhkida sildu. Eeljulgestuses liikuva 2. tankipataljoni komandör major Vassili Gorban murdis oma soomusmasinatega vaenlase tóketest läbi, purustas oma allüksusega hitlerlaste kolonni, jóudes hóivata silla enne, kui fašistid jóudsid selle óhkida. Major V. Gorbanile, kes edukalt vóitles ka Tallinna sadamas, omistati Nóukogude Liidu kangelase aunimetus.[103]

Tallinna vabastamisest osavótnud tankistidest said Nóukogude Liidu kangelase nimetuse ka lahingumasinate komandörid Oleg Štšerbakov ja vanemleitnant Jakov Lobov.

Liikuvate eelsalkade ühiste jóupingutustega vabastati Eesti NSV pealinn Tallinna okupantidest. Kesklinna osa vabanes juba kella kaheks päeval. Óhtuks puhastati vaenlasest ka linna lääneosa. Öö jooksul likvideeriti viimased isoleeritud vaenlase vastupanukolded. Ühe vaenlase grupi likvideerimi-

---

103 "Советская Эстония", nr.103, 4. mail 1965.

sest Miinisadama piirkonnas vótsid osa ka Punalipulise Balti laevastiku dessantlased, kes 23. septembri ööl kell 1.30 maandati 3. järgu kapten A. Krjutśkovi kaheksalt torpeedokaatrilt.[104]

23. septembril kell 11 saabus Tallinna 8. Eesti laskurkorpuse komandör kindralleitnant Lembit Pärn. Teda saadis suurtükiväega kóvendatud 300. laskurpolgu pataljon polgukomandöri juhtimisel. Tallinnas Toompeal, Lossiplatsil raporteeris polkovnik V. Vórk korpuse komandörile Tallinna vabastamise käsu täitmisest. Ööl vastu 24. septembrit jóudis Tallinna ka 109. laskurkorpuse liikuv eelsalk.

Tallinnast laevadel pógevaid röövvallutajaid tabasid aga Punalipulise Balti Laevastiku ja kaugtegevuslennuväe löögid. 17. septembrist alates teostati rünnakuid laevadele Tallinna reidil. 21. septembril päeval ja ööl vastu 22. septembrit pommitati nii Tallinna sadamas viibivaid kui ka sealt lahkuvaid hitlerlaste sója- ja transpordilaevu, kusjuures uputati kuus transpordilaeva ja üks valvelaev ning tekitati vigastusi viiele transpordilaevale, ühele miinija ühele valvelaevale.[105]

---

104 Ф.Данилов, Освобождение Советской Эстонии, "Военно-исторический журнал", № 9, 1964 г., стр. 10

105 Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г. Книга вторая, Рига, 1967, стр.256-157.

22. septembri päeval uputasid laevastiku lendurid Soome lahes ja Balti merel 11 vaenlase transpordilaeva. Järgmisel päeval torpeedorünnakutega óhust saadeti merepóhja veel 6 hitlerlaste transpordilaeva, mis olid teel Ida-Preisimaa sadamatesse.[106]

Tallinnast evakueerudes kandis vastane nóukogude lennuväe tegevuse tagajärjel raskeid kaotusi.

... Punalipulise Balti Laevastiku staapi jóudsid luure-andmed - Tallinna sadamasse on kogunenud hulk fašistide transpordilaevu. Otsustati neid rünnata óhust. Oli teada, et Tallinna sadamas on palju óhutórjekahureid, et läheduses baseeruvad fašistide hävituslennukid.

21. septembri óhtupoolikul tóusid lennuväljalt óhku ründelennukid IL-2, peatselt ühinesid nendega hävitajad...

Peatselt hakkaski paistma Tallinn. Taganevad hitlerlased olid linna mitmest paigast pólema süüdanud, lisaks töötasid täie jóuga óhutórjepatareid. Linna kohal oli paks suitsupilv... Óhku tóusid ka "Focke-Wulfid".

Vanemleitnant Sergei Gunini hävitajatelüli tulistas alla kaks "Focke-Wulfi". Nóukogude lennukite pommid lendasid vaenlase laevade poole. Òhurünnak ónnestus.

Eesti NSV pealinn Tallinn oli nüüd ka mere poolt vabastatud. Neljale Punalipulise Balti Laevastiku lennuväeosade -

---

106 Ордена Ленина Ленинградский Военный Округ, Исторический очерк, Ленинград, 1968, стр. 432.

torpeedo-, hävitus-, ründe- ja luurelennuväeosale anti ülesnäidatud vapruse eest "Tallinna" nimetus.[107]

Lennueskadrilli "Tasuja" endine lendur Nikolai Molodkov kirjutab, kuidas ta maandus esimesena oma lennukiga Tallinnas. Ta meenutab: 22. septembri varahommikul lendasin laskurväeosa sideohvitseriga uuesti välja. Pidin sideohvitseri toimetama polkovnik Vassili Vórgu dessantüksuse juurde. Staabi arvestuste järgi vóisime dessantlasi kohata kuskil Aruküla piirkonnas.

Lendasime madalalt, et dessantlasi kergemini üles leida. Aruküla kohal tegime mitu tiiru. Sideohvitser, kes tähelepanelikult ümbrust uuris, vangutas pead ja käskis mul edasi lennata. Suundusime piki maanteelinti, mis lookles Tallinna poole.

Pirita jóe ääres leidsimegi otsitavad. Dessantlased forsseerisid parajasti jóge. Maandumiseks ei olnud vóimalusi, seepärast jätkasime lendu. Tartu ja Narva maanteel valitses elav liikumine. Väeosad ruttasid suuri tolmupilvi enda taha jättes Tallinna vabastama. Linna kohal hóljusid suured suitsupilved. Sadamas möllas tuli - ehitised, raudteevagunid ja tsisternid olid leekides. Suitsusambad tóusid óhku ka Kopli poolsaarelt, Balti jaama ja Nómme piirkonnast. Tänavatel nägin juba liikumas tanke ja autosid. Polnud kahtlust - meie väeosad olid linna jóudnud. Tallinna lahelt kostis kahuripauke. Need olid vaenlase kaatrid, kes lahkudes saatsid linnale veel viimaseid mürske.

---

107 "Óhtuleht" nr. 217, 17. septembril 1969.

Võtsin kursi lennuväljale. Üle järve sõites silmasin kahte vaenlase lennukit, mis olid langenud vette. Meie hävitajad olid need õhuhiiglased alla tulistanud. Lennuväli oli aga täis purustatud lennukeid, põlenud autosid, raudrisu ja pommiauke. Lennujaama hoone varemed alles suitsesid. Keset lennuvälja maanduda polnud võimalik. Lennuvälja ääred olid küll tasased ja sobisid meie väikesele lennukile maandumiseks, kuid siin võisid meid oodata teised ebameeldivused - miinid. Tuli riskida, teist valikut ei olnud! Laskusin järjest allapoole. Lennuki rattad puudutasid juba maad. Olime valmis igasugusteks ebameeldivusteks, kuid kõik läks hästi. Olin esimene nõukogude lendur, kes oma lennukiga maandus saksa fašistidest vabastatud Tallinna lennuväljal.[108]

22. septembri hommikul ilmusid esimestena Tallinna lahte Nõukogude Liidu kangelaste Vladimir Gumanenko ja Jevgeni Ossetski torpeedokaatrid. Nad võtsid kursi Tallinnale Ganovo operatiivbaasist. Keskhommikul jõudsid kaatrid Tallinna reidi sulgeva võrktõkkeni. Leitnant Bortnik avaldas vabatahtlikult soovi sinna auk sisse teha. Trossiots ümber keha, hüppas ta vette, lõhkelaengud suus. Varsti oli mees pardal tagasi. Mõni hetk hiljem vapustas vägev plahvatus õhku.

Võrktõkke purustamine oli rünnakusignaal. Kaatrid sööstsid kalasadama muuli suunas. Lõõmavast kaubasadamast kandis tuul merele suitsu ja nõge. Dessandile oli see kasuks: maalt

---

108 N. Molodkov, Maandusin esimesena, Suure pealtungi päevilt, Tallinn, 1964, lk. 85.

vaadates jäädi justkui hiiglasliku suitsukardina taha!

23. septembril maabusid nóukogude mereväelaste väikesed dessantsalgad Naissaarel ja Aegnal.

Niisiis Eesti NSV pealinn, tähtis mereväebaas ja sadam Balti mere ääes sai vabaks. See oli suur vóit. Selle tähistamiseks saluteeris meie kodumaa pealinn Moskva "Kodumaa nimel Leningradi rinde vapratele vägedele, nende hulgas kindralleitnant Pärna Eesti Korpusele, kes vabastasid Nóukogude Eesti pealinna Tallinna, kahekümne nelja kogupauguga kolmesaja kahekümne neljast suurtükist."[109]

"Tallinna" aunimetus omistati 8. Eesti Laskurkorpusele, 7. Eesti laskurdiviisile, kahele laskur- ja kahele tankipolgule, nende hulgas ka 45. üksikule tankipolgule, kelle lahingumasinaid ehtisid sónad "Nóukogude Eesti eest". "Tallinna" nimetuse said veel neli iseliikuvate suurtükkide polku, üheksa suurtükiväekoondist ja -väeosa, üks side ja üks inseneriväge de polk ning kaheksa lennuväepolku. Ordenitega autasustati 26 väekoondist ja väeosa. Autasustatute hulgas oli 249. Eesti laskurdiviis, kelle teeneid märgiti ära "Punatähe" ordeniga.

23. septembril jätkas 72. laskurdiviisi eelsalk taanduvate hitlerlaste jälitamist Paldiski ja Haapsalu suunas...

Väärib märkimist seegi, et Kloogal avastati hitlerlaste koletu massimórv. Punaarmee esimeste üksuste kohale jóudes alles pólesid inimkehade riided. Fašistid olid siin tapnud umbes 2000 inimest. Kohutavat kuritööd ei lasknud hoogsalt

---

109 I. Kurtšavov, Nóukogude Eesti vabastamine, Tallinn, 1945, lk. 62.

vaenlast jälitavad Punaarmee üksused lópule viia. Klooga läheduses, Laheperes ja Póllkülas, vabastati fašistide vangistusest rohkem kui 4000 Nóukogude kodanikku.

2. Tallinna vabastamine 22. septembril 1944.a.

Mis Tallinna vabastamise episoodidest vóitlejaile on meelde jäänud? Tankidessandi komandör polkovnik V. Vórk meenutab, et Tallinna tänavad olid 22. septembril tühjad. Siin-seal puresid leegid ehitusi. Varemete vahel vilksatas omakaitselaste, politseinike ja fašistide vormis mehi.

Keskväljakul jagunes tankikolonn mitmeks osaks. Leitnant Tamm ruttas oma meestega sadamasse, kapten Feodor Ivanov sóitis Merepuiesteed mööda edasi. Jätsin enda juurde leitnant A. Karmo roodu ja teised üksused ning liikusin nendega Pärnu maanteed kaudu Vóidu väljakule ja sealt üles Toompeale. Kesklinnas vaenlane meile vastupanu ei avaldanud. Ainult siit ja sealt varemete vahelt kostsid üksikud paugud. Linna kohal hóljusid suitsupilved. Ronisime paekivist treppe mööda üles. Toompea oli tühi. 3. laskurroodu komandör leitnant Johannes Lumiste ruttas Pika Hermanni torni ja heiskas punase lipu.[110]

Siinjuures vóib märkida, et emigrantlikus kirjanduses on ilmunud móningaid episoode tollest perioodist, nn."lippude vahetamisest". Endine SS-lane V. Pekomäe kirjutab:

---

110 V. Vórk, Läbi vaenlase tagala, Suure pealetungi päevilt, Tallinn, 1964, lk. 64.

"Septembris 1944 ónnestus eestlastel veel kord saksa lipu asemel heisata Eesti lipp Pika Hermanni torni. Selle tulistas mastist alla 22. septembril üks vene kuulipildur...[111]

See versioon ei pea paika. Teatavasti leitnant Lumiste rebis maha fašistliku trikoloori.[112] Niisiis, Pika Hermanni tornist kórvaldati kodanlik sini-must-valge plagu ja heisati hurraahüüete saatel sinna vóidukas vabaduslipp - töörahva punane lipp.

Endine 353. laskurpolgu automaatorite roodu rühmakomandör Herbert Viita meenutab Tallinna vabastamist 1944.a. septembris: " [...] Praeguse kaupluse "Laste Maailm" juures jooksis äkki leitnant H. Viita tanki juurde vanem mees ja ulatas talle korralikult kokkupandud punase lipu, mida ta oli kolm aastat sakslaste eest hoolikalt varjanud. Pikemaks jutuajamiseks polnud aga tol korral mahti ja tankid tormasid edasi. Vóidu väljakult praeguse tenniseväljaku kórval asuvat järsku tóusu mööda sóideti otse Toompea lossi ette. Pisut varem kohale jóudnud vóitlejad askeldasid parajasti Pika Hermanni torni viiva avatud ukse juures.

Äsja saadud lipp käes, jooksis sinna ka leitnant Viita. Selles meeliköitvas saginas ei pannudki ohvitser óieti tähele, kes torni trepikojas olnud vóitlejaist temalt lipu oma valdusse sai. Igatahes üsna varsti lói Pika Hermanni tornis leitnant Lumiste poolt heisatuna lehvima vóidulipp.[113]

---

111 V. Pekomäe, Eesti pildis ja sónas, Stockholm, 1956,lk.94.

112 A. Pähklimägi, Ja Tallinn sai vabaks, Kalender 1969, Tallinn, 1968, lk. 58

113 U. Tulp, See päev ei unune, "Rahva Hääl" nr. 219, 20. septembril 1969.

Kuidas heisati punane võidulipp Pika Hermanni torni, sellest jutustab ka tankidessandi võitleja, 354. laskurpolgu snaiper, jefreitor Elmar Nagelmann, kes töötab praegu Tallinna Mererajooni miilitsaosakonnas, järgmist:

... Möödunud lennuväljast, sõitsime Lasnamäelt piki Tartu maanteed alla. Pilgu ees avanes purustatud Tallinn. Tühjal tänaval jooksid küürutõmbunult üksikud inimesed ja kadusid kiiresti majade varju. Leitnant Lumiste vehkis käega ja karjus: "Näed sa - seal on minu kodu?" "Kus? Kus?" ei saanud Elmar Nagelmann aru. Kuid seletada polnud aega. Juba kihutas dessant mäest alla ning Lumiste oli suunanud pilgu ette. Nagelmann ei saanud enam aru, milliseid tänavaid pidi nad sõidavad - söösteti üle ja läbi rusude - ta otsekui ärkas alles Toompeal. Roniti soomusmasinalt maha. Jalad olid kanged. Toompea lossi raudväravad olid ristseliti.

"Vaata, et sa minust sammugi maha ei jää!" hüüdis leitnant Lumiste väravate poole joostes. Tal oli käes lipukangas. Nagelmann pingutas jalalihaseid. Sammude kõmin kangi all. Nelinurkne óu. Kurjalt vaatavad aknasilmad. Kas sealt ei sihi nende pihta automaadisuu? Mingid uksed. Ja siis Pika Hermanni torni lõputuna näiv kivine keerdtrepp. Ikka kõrgemale, kõrgemale. Hingeldamine, piste rinnus. Mööda põski voolab higi. Lõpuks tuule värskendav, jahutav hingus... Jalgade all laiub linn, sama linn, mille nägemisest unistasid sõjamehed aastaid... Elektrijaama ja sadama poolt kostis laskmist. Ja siis lõi Tallinna kohal lehvima punane võidulipp...

Elmar Nagelmann ei mäletanud, kuidas ta jälle tornist alla jóudis, teab vaid, et seisis Toompea lossi esisel platsil meeste keskel ja kuulis tankidessandi komandöri polkovnik Vassili Vórgu häält, kes ónnitles mehi lahingu-ülesande eduka täitmise puhul. Leitnant Lumiste seisis seal-samas, pea kuklasse aetud, ja vaatas naeratades Pika Herman-ni tornis voogavat lippu. Selle kinnitasid sinna tema käed...[114]

Sójaveteranidel on säilinud haaravaid mälestusi Tallinna vabastamisest, mil tankidessant jóudis Tallinna.

Tankide kannul saabusid veoautodel Eesti Rahvuskor-puse sójamehed. Sóideti piki Tartu maanteed linna...

Mere puiestee, Elektrijaam. Siin-seal vóis märgata unest ärganud fašiste. Sadamas valitses tulemöll. Kai ääres póle-sid autod, laohooned ja varandused, mida öiste laevadega polnud suudetud ära viia. Lühike äge tulevahetus sadamasse pógenenud fašistidega. Siis tagasi linna.

Vóidu väljakul seisis kümneid nóukogude tanke, piiratud tallinlastest, kes olid tulnud tervitama vabastajaid. Pööra-sime Kaarli kiriku juurest Toompeale.

Pika Hermanni torni tipus kehvis juba punalipp. Balti jaama poolt kostis üksikuid pauke. Tósisemat vastupanu des-santlased linnas ei kohanud.

Toompea loss oli tühi ja mahajäetud. Uksed olid pärani, pórandail vedeles paberipahna, vanu saapaid, jalarätte, pu-deleid, närusid. Keldrites leidsime purukspekstud telefoni-

---

114 T. Allikas, Lipuheiskajad, "Õhtuleht" nr. 221, 21. sep-tembril 1969.

keskjaama, kirjutusmasinate lao. Ja kóikjal viinapudeleid, viinapudeleid...

Ainult üks uks oli hoolikalt lukustatud - Toompea vahtkonna relvaruumi uks. Nädalapäevad hiljem muugiti see lahti, et näha, mida seal varjul hoitakse. Leidsime 40 liitrit samagoni.[115]

Selle kohta, mis toimus Tallinna sadamas, puudusid esialgu teated. Toompealt oli näha, kuidas purustatud sadamaehitiste ja raudtee-eśelonide ümber tuleleegid vóimutsesid. Tuul kandis sadamast Toompeale ka kuulipildujate tärinad. Saabunud teated kónelesid, et sadam on kindlalt Nóukogude vóitlejate käes.

Varsti saabusid teated ka kapten Feodor Ivanovi roodu kohta, kes Mere puiesteed kaudu oli rutanud appi vapratele elektrijaama kaitsjatele. Tankid olid avanud tule ja ajasid elektrijaama tulistavad kaatrid minema. Seejärel oli rood sóitnud Balti jaama ja hirmutanud laiali grupi politseinikke. Siis oli roodu juurde tulnud üks tallinlane ja soovitanud Niine tänavasse vaatama minna, mida seal politseijaoskonnas istuvad faśistid kavatsevad teha. Maja oli algul paistnud tühi olevat. Vaevalt oli aga kapten F. Ivanov saanud ukse lahti teha, kui talle taburetiga pähe virutati. Vóitlejad ruttasid oma komandörile appi ja tegid faśistid kahjutuks.[116]

Nómme kandis tóusid suitsusambad. Tuli välja selgitada,

---

115 K. Metsaots, Sójaveteranid pajatavad, Tallinn, 1966, lk. 40.

116 V. Vórk, Läbi vaenlase.., lk. 65.

mis seal toimus. Pärast seda, kui linnas olid vastupanukolded likvideeritud, sóitis kapten O. Juhansoo kahe tankiga Nómmele. Janseni tänava, Kivimäe ja Pääsküla vahel püüdsid fašistid pidurdada 72. diviisi vóitlejaid, kes olid Järvevana teed kaudu Vabaduse puiesteele tulnud ning kiirustasid taganevale vaenlasele järele. Fašistid ei pidanud Nóukogude allüksuste survele vastu ja pógenesid.

Kui Nóukogude armee tankid olid vabastanud Tallinna ning Nómme, olid paar-kolm sakslast loonud "läbimurdmatu kaitseliini" Tallinn-Nómme vahelisele asfaltteele. Tee kaldale, toru ots suunatud Tallinna poole, oli üles seatud pisike tankitórjekahur, kuna kraavi póhjas oli kergekuulipilduja. Nende riistade ümber askeldas agaralt paar-kolm sakslast, piiludes hoolega Tallinna sihis ja organiseerides kogu aeg "kaitsejoont", mis seisis selles, et peaaegu igale eraisikule - meeskodanikule, kes sealt möödus, seati laskeriist nina alla, sundides teda paigale jääma vastulöögi andmiseks...

Milline saatus neid sakslasi ootas, see on pikematagi selge, sest varsti liginesid neile selja tagant Nómmelt Tallinna poole sóitvad Nóukogude armee rasked tankid.[117]

Varemalt Tallinna jóudnud tankidessant hargnes mitmes suunas. Kapten S. Bótškov viis oma grupi lennuväljale. Hitlerlased olid siit kiiruga lahkunud. Sójasaagiks saadi 4 sóidukorras lennukit.

Leitnant A. Tamme grupp suundus sadamasse. Sadam oli purustatud, kuid sakslased polnud jóudnud kogu varandust välja vedada. Móned täislaaditud raudtee-ešelonid seisid sadamas. Ka sadamalaod olid póhiliselt terveks jäänud. Sójasaagiks

117 "Rahva Hääl" nr. 77, 22. oktoobril 1944.

saadi 5 merelaeva ja suur hulk sóidukorras veo- ja sóidumasinaid.

Kapten F. Ivanovi grupp liikus mööda Mere puiesteed Balti jaama suunas. Niine tänavast ja Balti jaama juurest avati grupile tuli, ent Ivanovi mehed tegutsesid kiiresti ja otsustavalt. Niine tänavas hóivati "omakaitsestaabihoone". Siin saadi kätte ka "omakaitse" lipp. Vaenlane oli sunnitud relvad maha panema.[118]

Tallinna elanikud vaatasid róómsa üllatusega eestlastest sódureid. Faśistlik propaganda oli kogu aeg pasundanud, et kóik 1941. aastal Eestist evakueeritud vói mobiliseeritud eestlased on Siberisse saadetud vói maha lastud, ometi olid nüüd nende ees needsamad mehed, kes olid 3 aastat tagasi Punaarmeesse läinud. Rahva hulgast küsiti: "Kas see ja see on elus?", "Kas mu poeg on elus?", "Kas tunnete seda ja seda?" jne. Tallinna vabastamise päev oli tema elanikele tóeline pidupäev.

Tallinna tänavail oli juubeldav rahvahulk. Masinaisse heideti lilli, óunu, isegi "asunikke". Ning ikka ja jälle korduv küsimus: "Kas tóepoolest eestlased?" Kallistused ja suudlused. Omaste ja tuttavate jällenägemisróóm.

Inimesi kogunes järjest rohkem tänavaile. Kui jóudsime Toompeale, tungles peaaegu kogu linn lossiesisel platsil ja lähemates tänavates.[119]

---

118 J. Veskijärv, Emajóe äärest Tallinna, "Rahva Hääl", nr. 207, 6. septembril 1969.

119 A. Aru, Suurtükiväelasena sójatandril, Tallinn,1967, lk. 172.

Kirjeldamatu rõõmuga võtsid Tallinna töötajad vastu oma vabastaja - Nõukogude armee. Inimesed tulid hulganisti välja. Tallinlaste rõõm muutus juubeldamiseks, kui nende tervitustele vastasid emakeeles Eesti korpuse võitlejad. Vabadusväljakul kogunesid tankide ümber pealinna elanikud. Nad puistasid tankid sõna otseses mõttes üle elavate lilledega. Fašistlikust ikkest pääsenud inimesed tundsid end jälle vabana.[120]

Tallinn oli vaba. See sõnum levis kiiresti Eesti Laskurkorpuse kõigis üksustes. Korpuse võitlejate, kogu eesti rahva tundeid väljendades kirjutas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees kirjanik J. Vares-Barbarus: "... Nüüd on see päev saabunud! Kui Tallinn on vaba, see tähendab, et kogu Eesti on vaba. Tallinn on kogu meie elu tulipunkt, meie minevik, olevik, tulevik. Siin on meie ajaloo, meie revolutsiooni häll. Siin on meie vaimu- ja kultuurielu keskus. Siin on meie eepose "Kalevipoeg" luuleläte. Siin on Linda nutnud oma pisaraid, siin on koos kõik rahva mured ja rõõmud, ta visa võitlus...[121]

Kui lahinguragin oli Tallinnas vaibunud, jätkus sõjameestel aega ka olukorraga tutvumiseks. Nägime ennastsalgavalt töötamas linna tuletõrjujaid. Hitlerlased olid süüdanud postkontori ja hoidsid automaaditulega eemal tuletõrjujaid, kes tahtsid kahjutuld kustutada.

---

120 Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda 1944-1945, Vaenlase väljakihutamine Eestist, Tallinn, 1968, lk. 354.

121 L. Pärn, Sõjakeerises, Tallinn, 1968, lk. 143.

Pingerikkalt töötasid dessantsalga sapöörid, kes tegid kahjutuks hitlerlaste poolt asetatud viitsütikuga miine. Nad suutsid päästa palju maju just tänu sellele, et kohalikud elanikud teatasid óigeaegselt miinide asukohad.

Kohe pärast Tallinna vabastamist vóttis korpuse liikuv mehhaniseeritud väesalk oma valve alla pealinna käitised ja ametiasutused, mida okupandid ei olnud suutnud purustada. Kui vaenlane enne Tallinnast pógenemist tahtis óhkida tevótteid ning asutusi, takistasid paljudes kohtades teda relvastatud töölised. Seetóttu säilis linna veevärk ja elektrijaam ning astusid varsti tootvate ettevótete rivvi ka mitmed teised käitised. Kesklinna ja Nómme vahel taastati rongiühendus.[122]

Nóukogude sójameeste vaprus päästis Tallinna täielikust hävingust ja elanikkonna hukkumisest. Hitlerlased tunnistasid hiljem: "... Lóhkeained olid toodud Tallinna kevadel. Lóhkeained kavatseti asetada Tallinna tähtsamate hoonete alla ning sadamast lahkumisel lasta linn óhku." Nürnbergi kohtuprotsessil esitati tribunalile dokument hitlerlaste kavatsusest hävitada Tallinn.

Pärast sakslaste minemakihutamist avastati Tallinnas üldse 75 mineeritud objekti ja neist toodi välja üle 100 000 kilogrammi lóhkeaineid ning fugasspomme. Ainuüksi Pika Hermanni torni alla oli pandud 12 tonni lóhkeainet. Tänu óigeaegsele dessandile ja tallinlastele, kes olid asunud tähtsamate ettevótete kaitsele, suudeti suuremad purustused vältida.

---

122 V. Külaots, Uraalidest Kuramaani, Tallinn, 1969, lk.203.

Fašistid löödi Tallinnast pógenema ja nad pógenesid paanikas. Sellest jutustab ka tolleaegne ajalehesónum: "Pärast seda, kui vastasel äpardus katse evakueerida oma peajóude Tallinna sadama kaudu, tormas ta segaduses Pärnu ja Paldiskisse. Ja kui Punaarmee osad koostöös sója-mere-laevastiku osade ja laevadega vabastasid ka need baasid, püüdsid sakslased kasutada teisi ranniku sadamaid. Kolmnurgas Tallinn-Pärnu-Paldiski hulgub veel mööda metsi sakslaste demoraliseerunud salku. Suur rühm alistus meie jalaväelastele Riisipere jaama lähedal. Teised rühmad tabati rannikul.[123]

Nóukogude tegevarmee väekoondiste traditsiooniks oli punaste lippude heiskamine linna vabastamise märgiks. Sellest toredast traditsioonist peeti kinni ka Tallinna vabastamisel. Nóukogude vägede linna jóudmise märkidena lehvisid 22. septembril 1944. aasta hommikupoolikul vabastajate heisatud lipud.

Kui me annaksime Tallinna vabastaja au vaid neile sójameestele, kes 22. septembril esimestena Tallinna tänavaile astusid, siis ei oleks see päris óige. Tallinna vabastamise päeval läbis linna 8. armee kogu 117. laskurkorpus (eesti väeosad jäid linna garnisoni teenistusse), keda lahingutes toetasid mitmed lennuväe- ja tankiväeosad. Neile lisandusid paljud merejóudude üksused. Nii et sójalises móttes kuulub Tallinna vabastamise au Leningradi rinde vägedele, keda toetas Punalipuline Balti Laevastik. Muidugi oli Eesti korpus Tallinna vabastajate esiridades.[124]

---

123 "Rahva Hääl" nr. 59, 1. oktoobril 1944.

124 P. Larin, Ajalooline pealetungioperatsioon, "Rahva Hääl" nr. 217, 18. septembril 1969.

Emigrantlikus ajalookirjanduses on lausa vassitud Tallinna vabastamise tähtsust. Sóna-sónalt kirjutatakse seal: "Seetóttu sai eesti sini-must-valge rahvuslipp ainult lühikest aega lehvida Pikal Hermannil, kui Punaarmee vallutas 22. sept. Tallinna, [...] Vóitluses etendas kólavat osa eesti punakorpus, mis aga enamikus oli vene juhtkonnaga ja suurelt osalt vene lise meeskonnaga.[125] See väide ei pea küll paika, kuna Eesti Rahvuskorpuse juhtkond olid eranditult eestlased ja väeosad koosnesid valdavas enamikus eestlastest. Nóukogude armee Eesti Laskurkorpuses täideti juhtivaid ametikohti eesti rahvusest ohvitseridega, ainult vastava spetsialisti puudumisel määrati mónele ametikohale teisest rahvusest eriteadlasi.[126] See aga tóendas Nóukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei hoolitsust eesti rahvuslike väeosade lahinguvóime tóstmise eest.

Need üksikud vene seltsimehed, kes olidki spetsialistidena lähetatud Eesti Laskurkorpuse koosseisu, pälvisid oma ennastsalgava ja vapra vóitlusega ning isikliku eeskujuga eestlaste sügava lugupidamise ja siira tänutunde. Eestlased on uhked, et neil olid sellised relvavennad vóitluses saksa fašistide vastu.

Tallinna vabastamise suurt tähtsust märgiti ära ka artiklis, mis avaldati 249. Eesti Laskurkorpuse diviisi aja-

---

125 M. Ojamaa, A. ja T. Varmas, Eesti ajalugu, Stokholm, 1946, lk. 417.

126 P. Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasójas, Tallinn, 1962, lk. 197.

lehe "Tasuja" veergudel. Ajaleht pühendas oma numbri Nóukogude Eesti pealinna vabastamisele. Sealt loeme: "Tallinn on vaba! Uuesti lehvib Eesti NSV pealinna kohal punane lipp... Ja nüüd pühitseme vóidupüha - oma pealinna vabastamise päeva ajal, mil Punaarmee ja tema ridades vóitlevad eesti sójamehed on vabastanud hitlerlastest enamiku meie sünnimaa pinnast." [127]

3. Tallinn pärast vabastamist

Milline siis nägi välja Tallinn pärast vabastamist? Tolleaegne Eesti NSV Ülemnóukogu Presiidiumi sekretär V. Telling meenutas: "Sónum, et Tallinn on vaba, pani meid otse juubeldama. Kiiresti asusime teele pealinna suunas. Maanteede ääres nägime purustatud tanke, kahureid, majade varemeid ja lóhutud sildu [...]

Tallinna jóudsime 1944. aasta 24. septembri óhtupoolikul. Linn oli kóle ja tühi. Tänavail liikus rohkesti sójaväelasi, eraisikuid polnud peaaegu näha. Siin-seal suitsesid veel varemed.[128]

Sóitsime otsekohe Kadriorgu. Kadrioru lossi kóik kunstivarad - väärtuslikud maalid, skulptuurid ja muu - oli röövitud, ruumid reostatud. Ülemnóukogu Presiidiumi hoone küljes rippusid sildid, mis kuulutasid, et selles asus kuri-

---

127 "Tasuja", nr. 189, 23. septembril 1944.

128 Vóitlevas tagalas, Tallinn, 1967, lk. 27.

kuulsa Litzmanni "propagandaamet". Majas valitses kirjeldamatu segadus. Kóikjal vedeles pabereid, tühje viinapudeleid ja muud prahti. See tuletas meelde pidu katku ajal. Seintele oli maalitud kiri "Wir kommen wieder".

Aga meie ütlesime: ei, te ei tule enam! Mitte kunagi! Selle pandiks on meie kodumaa - Nóukogude Liidu vóimsus ja kóigi vabadustarmastavate rahvaste kindel tahe, mitte lubada valla päästa uut sóda."[129]

Tallinnas vóis näha peale sakslaste lahkumist mitmesuguseid episoode. Näiteks Pääsküla jaamas, raudtee manööverteel puistasid naised mahajäetud saksa sanitaarrongi. Seljatäite viisi tassiti laiali halle tekke, voodilinasid, tsellvillaga tugevdatud sódurisokke... Nómme jaama juures toimus samasugune "omakohus" saksa moonarongi kallal. Veini, konjakit, śampusepudeleid, tihti terved kastid, rändas käest kätte, raudteest kaugemale. Ka śokolaadi, kohvibrikette, sigarette, juustu ja konservikarpe nähtus. Vóis näha kergelt vintis mehi ja liialt naeru lagistavaid naisi.

Nóukogude armee eelvägedel polnud mahti kóiki sakslastest mahajäänut revideerida, kohapealsed administratiivorganid veel puudusid. Enamik liikvelolijaist ei läinud rongi ligi, hoiduti tänavasuudesse. Teised aga askeldasid vagunites nagu täieóiguslikud isandad.[130]

Tallinna linna tänavad olid inimtühjad. Óhus oli tunda suitsuhóngu. Purunenud aknad olid kinni löödud laudade ja

---

129 V. Telling... ja taas Tallinnas, Eesti NSV Ülemnóukogu Suure Isamaasója aastail, "Óhtuleht" nr. 221, 22.septembril 1964.

130 Eilsest tänasesse, Tallinn, 1965, lk. 381.

vineeritahvlitega. Ajuti rebestasid vaikust raskekahurite mürskude kärgatused. Neid saatis merelt taanduv vaenlane. Majade keldritest aga võeti välja miine, mida vaenlane ei jõudnud enam süüdata...

Kauplustest vaatasid välja tühjad riiuliteread. Linna pealiiklemisteedel ööotsusid trammiliini katkenud õhujuhtmed roostest punaseks värvunud rööpapaaride vahel. Mõni terveks jäänud maja, siis jälle varemed ja ikka jälle varemed. Võis näha mustavate aknaavadega tehasehoonet, elamute ahervaremeid püstijäänud korstnatega, purustatud koolimaju jne. Vanalinna kitsad tänavad olid paiguti aga hoopis ummistunud kokkuvarisenud majade rusudest. Hävinud oli ka kogu linna raudteesõlm koos Balti jaama hoonega. Sadamakaide ja kaldaehituste kohal laiusid rusuhunnikud.[131]

Sellist rusuvat pilti pakkus Tallinn saksa fašistlikust okupatsioonist vabastamise päeval, 22. septembril 1944. aastal. Linnas puudus valgustus, polnud kütet, töötamast oli lakanud ka veevärk. Varemetes oli Balti Manufaktuur, Riigitrükikoda, Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrik ja rida teisi suuremaid tööstusettevõtteid.

Oli tarvis otsast alata. See oli raskeks katsumuseks Tallinna elanikkonnale. Kuid usk nõukogude rahvaste õiglasse võitlusse ning kindlasse võidusse saksa fašistide üle sisendas inimestesse raugematut jõudu - ja see oligi peamine.

---

131 A. Hendrikson, Meie vabariigi pealinn sõjajärgsetel aastatel, Minevik ja tänapäev, Tallinn, 1960, lk.393.

Eesti rahva panuseks vaenlase purustamisel oli see suur entusiasm, millega asuti taastamistöödele. Päev pärast Tallinna vabastamist andis linna elektrijaam voolu, asus tööle "Ilmarise" tehase kollektiiv. Móne päeva jooksul lasti käiku "Punane Krull", "Juuni Vóit", "Marat" ja "Union". Eteruttavalt olgu märgitud, et kuu aega hiljem - 22. oktoobril töötas vabariigis juba 5 rasketööstuse, 40 tekstiili- ja kohaliku tööstuse ning 44 toiduainetetööstuse ettevótet.[132]

---

132 B. Tamm, See oli veerand sajandit tagasi, "Eesti Kommunist" nr. 10, 1969, lk. 25.

III p e a t ü k k

TALLINNA TAASTAMISE ALGUS

1. Tallinn on jälle Nóukogude Eesti pealinn

Lääne poolt oli veel selgesti kuulda pógenevat vaenlast jälitava Nóukogude armee suurtükkide vóimsat kanonaadi, kui Tallinnas hakkas juba tuksuma korrapärase rütmiga rindetagusele linnale omane elu. Koos Eesti NSV valitsuse operatiivgrupiga saabunud Tallinna Linna TSN Täitevkomitee liikmed asusid otsekohe lahendama elulisi ja pakilisi probleeme, et luua kindel kord elanikkonna hädalisemate elutarbeliste vajaduste rahuldamiseks.

Siinjuures on tingimata vajalik rääkida operatiivgruppide loomisest. EKP Keskkomitee suunas ja jälgis pidevalt operatiivgruppide loomist ja nende tööd oma ettevalmistavate ülesannete täitmisel. 1944. aasta suveks, mil algasid lahingud Eesti NSV vabastamise eest, olid vabariigi juhtivatel organitel ja nende operatiivgruppidel póhilised ettevalmistused tööks vabastatud territooriumil lópule viidud. Eesti NSV Rahvakomissaride Nóukogu korralduse alusel andsid selle juures asuvad keskasutused ja rahvakomissariaadid juuni- ja juulikuu jooksul maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade TSN täitevkomiteede osakondade juhatajatele póhjalikku instruktsiooni nende esmajärguliste ülesannete ja töö kohta saksa okupantidest vabastatud Eesti NSV-s. Määrati kindlaks ope-

ratiivgruppide saatmise suunad Leningradist vabastatud territooriumile. [133]

Ajal, mil Eesti NSV vabastatud maakondades ja valdades taastati nóukogude vóimu organeid ja asuti korraldama ning üles ehitama saksa fašistliku okupatsiooni läbi laastatud rahvamajandust, tungis Nóukogude armee edasi läände, vabastades uusi vabariigi linnu ja maakondi. 22. septembril vabastati Nóukogude Eesti pealinn Tallinn. 25. septembril siirdusid sinna Eesti NSV valitsus- ja riigivóimuorganid.[134]

Aleksander Kiidelmaa, kes töötas pärast Tallinna vabastamist linna täitevkomitee esimehena, märkis, et esimesed operatiivgrupi liikmed saabusid linna järgmisel päeval pärast Tallinna vabastamist, s.o. 23. septembril. N. Karotamm ja A. Kiidelmaa jóudsid kohale esimestena umbes kella 9 paiku hommikul.[135]

Rahva meeleolu oli väga hea, tervitati vabastajaid. Asusime kohe olukorda selgitama, milles leidsime igal pool rahva abi. Täitevkomitee esimeseks ülesandeks oli revolutsioonilise korra jaluleseadmine ja rahva toitlustamise korraldamine. Esimestel päevadel muidugi mingeid leivakaarte ei jóutud veel trükkida, leivaga varustamine toimus tasuta. Siis

---

133 S. Purge, Karmidel aastatel, Tallinn, 1965, lk. 203.

134 ORKA, f. R-1, nim.2, s.-ü. 280, l. 127.

135 A. Panksejev, Nóukogude vóimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni, Tallinn, 1958, lk. 41.

hakkasime selgitama olukorda ettevõtetes, kuhu määrasime ajutised volinikud - jutustas A. Kiidelmaa.[136]

25.septembril 1944 avaldas Tallinna linna täitevkomitee käskkirja, millega tühistas Tallinna piires oma fašistliku okupatsiooni ajal maksma pandud seadused, määrused ja korraldused, kehtestades taas nõukogude võimu organite otsused ja korraldused 1940.-1941. aastast. Seega oli asutud praktilisele tööle vabastatud Eesti NSV pealinnas.

Operatiivgrupi liikmete saabumisest vabastatud Tallinna meenutab oma mälestustes Tallinna Linna Täitevkomitee endine sekretär Larissa Hammer: me südamed ja meeled on juba ammu seal ees, kodulinnas, kust me eelmisel õhtul saime kolm pikisilmi oodatud sõna: Tallinn on vaba! See sõnum tekitas meie operatiivgrupis tõelise tormi, milles oli hõiskamisi ja suudlusi, taltsutamatut karglemist ja pisaraid, mida enam ei tarvitsenud varjata-häbeneda.

Kui meie autod Lasnamäe nõlvalt alla sõidavad, oleme erutusest peaaegu joobunud. Ent midagi sellesarnast tunnevad ka need tallinlased, kes Tartu maanteel meile lehvitavad ja tervitussõnu hüüavad. Mida lähemale südalinnale, seda rohkem on rahvast.

Märkan sedagi, et juhtmed trammitee kohalt on maha kistud ja ära viidud. Aga täitevkomitee üks pakilisi ülesandeid on ju linnatranspordi kordaseadmine. Täitevkomitee sekretärina peaks minu esmaseks mureks olema n.-ö. staabitöö korraldamine, ent puuduvad juhtmed juhivad mu küsimustele,

---

136 A. Panksejev, Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni, Tallinn, 1958, lk.42.

kas okupandid ongi meile jätnud móne trammivaguni vói autobussi, kas ka Tallinna ja Pääsküla vahel on roopad üles kistud, nende lukud puruks lastud? Kui nii, siis kuidas me toome tuhanded nómmelased hommikuti linna ja toimetame nad óhtul uuesti tagasi? Siis taipan, et see pole praegu kóige suurem probleem - elanikud vajavad palju muudki, näiteks leiba. Ja kuidas on lood veevärgiga? [137]

Tallinnas selgub, et raekoja ruumide kontrollimine pole veel lópetatud. Sinna me ei pääse, sest pole sugugi vóimatu, et hitlerlased on enne lahkumist hoone mineerinud.

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretär N. Karotamm ja operatiivgrupi juht A. Kiidelmaa käivad garnisoni komandandiga linna täitevkomitee ajutise asupaiga üle nóu pidamas.

Sóidame Kreuksi tänavasse, kus ühes hoones näidatakse meile kätte tööruumid. Päris korralikud, ilma suuremate rüüstamisjälgedeta.

"Staabiülemana" pean muidugi esmalt vaatama, kust saada seda kóige vajalikumat - paberit ja tinti! Käsitsi hakkame välja kirjutama lugematuid volitusi ja tóendeid - esmajoones äsjataastatud nóukogude vóimu volinikele, kes väiksematesasutustes ja ettevótetes hakkavad mingisugust korda looma, varandusi arvele vótma. Täitevkomiteel endal pole esialgu midagi arvele vótta - meil pole veel isegi kirjutusmasinat ega nurgastampi.

---

137 L. Hammer, Jälle kodus, Suure pealetungi päevilt, Tallinn, 1964, lk. 102.

Suust suhu on käinud sónum, et Tallinnal on jälle täitevkomitee ja et selle asukoht on Kreuksi tänavas. Hommikust óhtuni on meie ruumid rahvast täis. Tullakse nóu küsima ja andma, tullakse midagi paluma vói pakkuma. Ülemiste järve lähedalt on leitud suur hulk miine - koristagu täitevkomitee need ära, enne kui juhtub ónnetus. Kas täitevkomitee vóib öelda, millal avatakse kauplused ja turg? Kust, kuidas ja millal saab Nóukogude raha? [138]

Hakkame komplekteerima täitevkomitee enda aparaadi, suuname inimesi vastavalt erialale sinna, kus nad kóige kasulikumad saavad olla.

Juba on kohal vennasvabariikidest viljaga tulnud autod, on leitud töökorras ahjud ja inimesed, kes oskavad leiba teha.

Filterveevärgi olid saksa okupandid purustanud. Teist lahendust ei olnud - tuli saata Ülemiste järve vett linna kraanidesse niisugusena, nagu see oli - suuremaid pahandusi peab vältima lisatav annus kloori, mis joogivee maitsele muidugi kasuks ei tule.

Iga päev tuli Tallinna pógenikke, kellest paljudel olid riided kärisenud, jalatsid läbi kulunud, leivakotid juba ammu tühjaks söödud. Neid oli tarvis katta ja toita, neile peavari leida. Tallinnas, kus ümmarguselt 12 000 elamust on pooled hävinud, tuli elamispinnaga tohutuid raskusi. Selgus ka, et móneks päevaks oli tarvis Tallinnas ulualust anda kóigile Toompea elanikele, kes oma kodudesse ei vóinud jääda -

---

[138] L. Hammer, Jälle kodus, lk. 108.

katedraali keldrites avastati 12 tonni lóhkeainet, mis sealt tuli kórvaldada. Üksainus vääratus vói salakaval lóks, mille vaenlane on üles seadnud, ja kogu Toompea lendab vastu taevast. [139]

Tallinna linna täitevkomitee kolis jälle üle raekotta. Täitevkomitee esimene koosolek oma endistes ruumides toimus 2. oktoobril 1944.a. Päevakorra tähtsaim punkt oli pühendatud trustide taastamisele, nende juhatajate kinnitamisele.

Aasta lópuni toimus 11 täitevkomitee istungit, kus arutati läbi 95 mitmesugust küsimust. Päevakorras seisid sellised küsimused, millede lahendamine oli hädavajalik normaalse olukorra loomiseks vabastatud linnas. Täitevkomiteel tuli lahendada selliseid aktuaalseid küsimusi, nagu kohaliku óhukaitse korraldamine, linna varustamine küttega, elanikkonna registreerimine, taastamistööde, liiklusvahendite, hotellide ja veevarustustrustide töö korraldamine, lasteaedade avamine jne. [140]

9. oktoobril toimus Tallinnas esimene turupäev.

Partei- ja nóukogude organite kóige pakilisemaks ülesandeks oli peale Tallinna vabastamist tööstuse taastamine. Vóeti arvele kóik säilinud sisseseaded, tooraine, materjalid ja valmistoodang. Vabrikutesse ja tehastesse määrati partei-, nóukogude ja majandusorganite vastutavad volinikud. Töölisklassi aktiivsel osavótul korraldati kóikjal tööstusobjektide kaitse.

---

139 L. Hammer, Jälle kodus, lk. 110.

140 A. Panksejev, Nóukogude vóimuorganite..., lk. 43.

Esimestel päevadel pärast Tallinna vabastamist alustasid tööd paljud pealinna suuremad tööstused. Nii alustasid tööd Riiklik Sadamatehas, "Punane Koit" jt. tehased.

Kiiresti toimus ka Tallinna gaasi- ja veevärgi taastamine. Kohe pärast Punaarmee kohalejóudmist alustati veevärgi mónede purunenud juhtmete kordaseadmist sadama rajoonis. Samuti alustati ka purunenud gaasijuhtmete parandamist, et anda gaasi esmajoontes haiglatele ja trükikodadele. Praegu on vajalikud parandustööd tehtud ja Tallinna gaasi- ja veevärk töötab täie pingega. [141]

Esimesed päevad nóudsid suuri jóupingutusi, et organiseerida kaubandusvórk ja varustada see kóige vajalikuga. Samuti tuli kiiresti luua ühiskondliku toitlustamise ettevótted.

Esimesest päevast peale pärast Tallinna vabastamist alustas tööd V. Kingissepa nimeline teraviljakombinaat, kes varustas linna leivaga. Paar päeva hiljem alustasid tööd lihakombinaat ja Tallinna keskmeierei.

23. septembril alustas tööd "Ilmarise" tehas, asuti korrastama Tallinna linna elektrijaama, mille sakslased enne pógenemist osaliselt vigastasid. Varsti lülitusid tootmisprotsessi "Punane Krull", naelatehas "Metallist", Kopli metallitööstus "Tórvik" jt. ettevótted.[142]

1944. aastal sai Leningrad kohaks, kuhu koondati inimesi, kes pärast Eestimaa vabastamist pidid hakkama seal taaskehtestama nóukogude vóimu. Üks neist, kes end nóukogude tööks ette valmistas, oli Joann Riismantel. Temast pidi taasvabastatud Tallinnas saama kommunaalmajanduse osakonna

141 "Rahva Hääl" nr. 61, 4. oktoobril 1944.
142 A. Veimer, Eesti NSV majandusprobleeme, Tallinn, 1945, lk.101.

juhataja.

Kui aga Tartu jaoks moodustatud operatiivgrupp Leningradiga hüvasti jätma asutas, palus Joann Riismantel luba grupiga koos minna... Ja ta saigi kaasaminekuloa.

J. Riismantlist sai vabastatud Tartu täitevkomitee esimees. Kuid mitte kauaks. Juba 23. septembril - päev pärast Tallinna vabastamist - jóudis ta kodulinna. Varemed, suits ja linna kohale rippuma jäänud kórbehais... Kodu asemel Jakobi tänaval rusuhunnik. Nii vóttis Tallinn vastu kojurutanud sójameest.

J. Riismantlil tuli linna kommunaalmajanduse osakonna juhtimine enda peale vótta. Kui ta järgmisel hommikul Kinga tänavale ametisse läks, vóttis teda juba ukse ees vastu inimestetulv. Igaühel tuhat muret südamel ja kümme küsimust keelel. Tuli neid aidata. Aga kust otsast alustada, kui linn on varemetes, nii et paljudel tänavatel pole jalal astumiseks ruumi, kui trammid ei käi, autosid ei ole, saunad ja pesumajad ei tööta, majadel puuduvad aknad ja inimestel pole midagi pliidi alla panna.

Hoopiski oli kadunud Harju tänav. Gonsiori, Kesk-Ameerika, Lembitu jt. tänavate nimetahvlid tähistasid vaid rusuhunnikuid. Täiesti oli purustatud 6126 elamut. [143]

Koos linna täitevkomitee esimehe A. Kiidelmaa, sekretäri L. Hammeri, kaadriosakonna juhataja O. Kaevatsi jt. operatiivgrupi liikmetega hakati linnamajanduses valitsevat kaost

---

143 D. Bruns, Tallinn täna ja homme, Tallinn, 1962. lk. 9.

kórvaldama. Et kóiki pakilisi küsimusi lahendada, asutati üksteise järel täitevkomitee osakonnad. Linnaelu juhtimiseks moodustati üha uusi asutusi ja ettevótteid, milledest paljud allutati kommunaalmajanduse osakonnale, sealhulgas ka Elamute Valitsus.

Peaaegu nullpunktist tuli hakata trammimajandust taastama. Fašistlik okupatsioon purustas trammi vagunipargi. 54 sóidukorras vaguni asemel oli pärast okupatsiooni säilinud vaid 5 sóidukorras mootorvagunit ja 7 järelvagunit.

Trammitöölised hakkasid energiliselt pealinna trammiliiklust taastama. Lühikese ajaga seati sóidukorda rööbastee, óhuliin ning korrastati ligi 20 vagunit. 5 päeva pärast Tallinna vabastamist, 27.septembril 1944.a. elektrienergia saamisel, käivitati trammide mootorid elanikkonna teenindamiseks. Esimeseks suuremaks edusammuks oli trammiliikluse taastamine Narva ja Pärnu maanteel ning Kopli liinil. Esialgu toimus sóitjate vedu tasuta. Kóik raskused ületati peagi ning juba 1945. aastal sóitis trammidega 26 miljonit reisijat.

Rasketes tingimustes alustas tööd kommunaalosakonna Transporditrust. Veokid olid okupantide poolt laialt tassitud, ruumid sójatules kannatada saanud. Kuidagi hangiti siiski kokku móned veoautod ning palgati hobusemehed, et hädapärasemadki veosed ära vedada.[144]

Raskusi oli ka bussiliikluse taastamisega. Kuid esimestest raskustest saadi peagi üle ning Merivälja ja Tallinna vahel hakkasid taas sóitma bussid. Valmistuti kesklinna ja

---

144 E. Malkov, Üks operatiivgrupist, "Õhtuleht" nr. 219, 19. septembril 1969.

Nómme vahelise bussiühenduse loomiseks.

Elupóline bussijuht Harald Tedre meenutab: "Mina tulin autobaasi tööle kohe peale Tallinna vabastamist. Palgast ei teadnud neil septembripäevadel keegi veel midagi. Töömees sai päevas pool leiba ja kausi suppi ... Algul oli nii, et autojuht, kes tööle tuli, pidi endale bussi ise kokku panema.

Liinid tulid avada, busse ei jätkunud. Veokasti pikad pingid sisse ja läks sóiduks lahti. Kui juba furgoon peale sai, siis nagu paremat ei osanud tahtagi." [145]

Siia vóib lisada sedagi, et 1945.a. lópul sóitis Tallinna Autobussipargi liinidel 11 bussi, linna- ja linnalähiliinide kogupikkus ei andnud välja 75 kilomeetritki. Nüüd on bussipargis 570 bussi, liinide kogupikkus 13 872 km. Aastas veetakse ligi 100 miljonit reisijat.[146]

Juba móni päev pärast Tallinna vabastamist hakkasid tööle teraviljakombinaat, elektrijaam, veevärk - see tähendas leiba, vett, valgust. Tehastes ja vabrikutes käivitasid töölised allesjäänud tööpingid. Siin-seal püstitati juba ehitustellinguid. Tallinlased asusid oma paljukannatanud kodulinna üles ehitama.

"Volta" tehase veteran August Kuusk meenutab tehase käikulaskmist peale Tallinna vabastamist: 23. septembril tulin taas oma tehasesse, kus sapöörid miine otsisid. Sakslastel oli kavas "Volta" tehase hooned óhku lasta, kuid Nóukogude

---

145 E. Lutsius, 25 aastat Tallinna Autobussiparki, "Õhtuleht" nr. 287, 8. detsembril 1970.

146 E. Lutsius, 152 bussiliini, "Noorte Hääl" nr. 286, 8.detsembril 1970.

armee kiire pealetungi tulemusena jäi neil see koletuslik kuritegu teostamata.

Tehase töölised Luuken, Mühlbach ja Piibur tóid välja okupatsiooni ajal peidus olnud "Volta" lipu. Selle lipu all hakkaski mónikümmend veterani oma tehast ellu äratama. Nende nimed on jäädvustatud "Volta" ajaloo lehekülgedel: Johannes Valmet, Oskar Ventsel, Rudolf Bruchlin, Paul Raggis, Johannes Luuken, Elmar Preismann, Elisabet Animägi, Johannes Anier, Richard Piibur, Artur Mühlbach, Osvald Sööt, Valter Sild ja teised.[147]

24. septembril ilmus Tallinnas ajalehe "Päevauudised" esimene number. Seal kirjutati Nóukogude armee uutest vóitudest. See tóstis töömeestegi meeleolu. Tegime, mis suutsime. Parandasime töökodade katuseid, klaasisime aknaid ja vedasime risu välja.

Kuigi juba järgmisel päeval pärast linna vabastamist hakkas elektrijaam voolu andma, oli sellest vähe. Terveks oli jäänud ainult üks katel ja generaator.

Töökodade taastamise kórval hakati tehases peagi remonti-ma elektrimootoreid. Esimesena remonditi meister Johannes Luukeni juhtimisel elektrimootor linna elektrijaamale.

Töötada tuli väga rasketes tingimustes. Sóda jätkus. Oli puudus inimestest, tööpinkidest ja materjalidest. Kuid keegi ei virisenud. Tööd tehti nii palju, kui tarvis.

1. oktoobriks oli tehases kóigest 60 inimest. Siis tulid tehasesse esimesed kommunistid. 1944.a. lópul töötas tehases juba üle 300 inimese. Hakati andma toodangut. Sai valmis

---

147 A. Silaste, Mure ja róóm on vennad, "Õhtuleht" nr.222, 23.septembril 1969.

esimene partii, arvult 75 elektrimootorit. Selleks ajaks oli töökorras juba 80 tööpinki.[148]

Kui "Punase Krulli" töölised kuulutasid välja sotsialistliku võistluse, ei jäänud ka "Volta" töömehed neist maha. Paljud voltalased lubasid töötada kolme-nelja mehe eest, kõik aga võtsid kohustuse töötada 15 tundi oma vabast ajast pealinna taastamisel.

Mitmel õhtupoolikul töötati Kalamaja ja Salme tänava kandis. Lammutati purustatud majade müüre, koristati kokku kive ja loobiti prahti autodele.

Hindamatuks moraalseks ja materiaalseks toeks oli tallinlastele vennasvabariikide suur ja omakasupüüdmatu abi, kuigi taastamistööd toimusid ka teistes vennasvabariikides.

Suurt hoolt kandsid meie vabariigi, sealhulgas ka Tallinna majanduse ja kultuuri taassünni eest ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu valitsus. NSV Liidu eelarvest eraldati Eesti NSV rahvamajanduse taastamiseks ja edasiarendamiseks, kultuuri ja hariduselu ülesehitamiseks täiendavalt 300 miljonit rubla.[149] Teistest liiduvabariikidest sõitsid meid abistama tööstuse, transpordi, energeetika jt. alade suurte kogemustega spetsialistid. Kogu Nõukogudemaa tuli nii meile kui ka teistele sõjas kannatada saanud vabariikidele appi, et kiiremini taastada lõhutud tehased, elektrijaamad je elamud.[150]

---

148 A. Silaste, Mure ja rõõm on vennad, "Õhtuleht" nr.222, 23. septembril 1969.

149 J. Käbin, "Rahvas taastab oma majandust, Oktoobrirevolutsioon ja eesti rahvas, Tallinn, 1967, lk. 78.

150 A. Müürisepp, Eesti NSV 25-aastane, Tallinna 1965,lk.35.

Vennalikud nóukogude rahvad tulid eesti rahvale appi okupantide poolt laastatud rahvamajanduse taastamisel. Üksi poleks eesti rahvas suutnud taastada Tallinnat, Narvat, Tartut, Vórut jt. linnu ning ettevótteid. Vennasvabariikidest hakkas saabuma seadmeid vabrikute, tehaste, raudtee jne. jaoks, tooraineid tööstusele ning toiduaineid ja tööstuskaupu elanikkonnale. Inimesed aga hakkasid suure vaimustusega tööle, et taastada rahvamajandust.

Otsekohe pärast vabariigi territooriumi vabastamist hitlerlikest okupantidest rakendas eesti töötav rahvas kogu oma energia rahvamajanduse kiireks taastamiseks. Vaatamata suurtele raskustele ja sellele, et valitses terav puudus elektrienergiast, kütusest ja töökätest, taastati ettevótteid ja pandi need tööle. Tööstuses arenes laialdaselt sotsialistlik vóistlus.

2. Sójapurustuste likvideerimine ja taastamise algus Tallinnas

Kangelaslinna Leningradi eeskujul korraldasid Tallinna töölised taastamise pühapäevakuid. 22. oktoober 1944.a. kuulutati ülelinnaliseks taastamise pühapäevakuks. Sel päeval sai igast tallinlasest oma kodulinna taastaja. Sellest esimesest hoogtööpäevakust vóttis osa üle 10 000 inimese.[151]

Kuidas kulges esimene taastamise pühapäevak? Selle kohta

---

151 Tallinna ajalugu, lk. 263.

on kirjutatud tolleaegses ajakirjanduses. Sealt loeme, et taastamistööd toimusid organiseeritud korras. Lammutati purustatud hooneid, eraldati ehitamiseks kólblik materjal kólbmatust ja veeti praht linnast välja selleks määratud kohtadesse. Paljud käitised viisid korrastustööd läbi oma territooriumil. Nii näiteks tehti tubakatehases "Leek" - mehaanikud seadsid tehases korda masinad, suurem osa tööli-si aga ilmus Sakala tänava rajooni lammutus- ja koristustöö-dele.

"Leegi" inimeste lähedal tegid korrastustöid punaväelased, Liivalaia (praegu Kingissepa) tänavas töötasid kórvuti Riigi Ringhäälingu ja Póllutöö Rahvakomissariaadi rahvas. Laadaplatsil aga koristas kaubapoodide rususid Lihakombinaadi arvukas pere. Siia lubas pühapäeval tööle tulla 500 ini-mest, tuli aga 578.[152]

Tallinna taastamis- ja korrastustöödest vótsid osa 24 käitise mees- ja naistöölised, töötades laupäeval 490 tööli-sega ja puhkepäeval 493 töötaja ja 7 hobusega vanakraami-turu korrastamisel. Eriti innukalt vótsid taastamistöödest osa Lihakombinaadi töötajad.

ETKVL-i töötajate kollektiiv oli ilmunud välja 300-liikmelise perega ja linna Heakorratrust täies koosseisus.[153]

Tallinna taastamistöödest ei jäänud eemale ka noored. Nad alustasid Tallinna ülesehitamist loosungi all "Tallinna taastamine on iga Tallinna noore auasjaks!"

---

152 "Õhtuleht" nr. 1, 23. oktoobril 1944

153 "Rahva Hääl" nr. 84, 31. oktoobril 1944.

Noorte poole pöörduti üleskutsega ajalehes. Seal kirjutati: "Puhastame ja seame kóigepealt korda Tallinna tänavad. Kórvaldame sealt kóik saksakeelsed sildid ja plakatid... Organiseerime brigaade ja töörühmi, et pühapäevakutel ja tööst vabal ajal aidata kaasa tänavate koristamiseks rusudest ja varemetest, aidates sel teel jalule seada normaalset liiklust linnas, vabastada ehitusplatse ning koguda uuteks ehitusteks kasutamiskólblikku ehitusmaterjali.[154]

10. novembril 1944.a. toimusid taas Tallinnas taastamise tööd. Hoogsa töö tulemusel oli mitmel brigaadil tööülesanne täidetud vähem kui 5 tunniga.

Kaupmehe (praegu Pöögelmanni) tänavas lasti óhku varemeid. Tubakatehase "Leek" töötajad sorteerisid seal tarvitamiskólblikke telliskive ning paekive erihunnikutesse. Móne tunniga kanti virnadesse kokku 60 kuupmeetrit ehitamiseks vajalikku materjali. Usinasti olid "Lutheri" juures asetseva oja puhastamisega ametis ENSV Kalatrusti töötajad. Käitise poolt kummijalatsitega varustatud, puhastasid nad sm. Raidaru juhatusel 830 meetri pikkuselt oja prahist ja kóntsast.[155]

Leningradis on sisse seatud erilised tööraamatud taastamistöödest osavótjate jaoks. Sellesse tööraamatusse tehakse iga kord sissekanded tehtud töö kohta. Niisugused tööraamatud seatakse sisse ka Tallinnas. Esimene partii tööraamatuid on juba trükitud ja antud edasi taastamistöid korraldava tehnilise komisjoni käsutusse. Tööraamatu kaanel on loosung:

---

154 "Noorte Hääl" nr. 3, 13. oktoobril 1944.

155 "Rahva Hääl" nr. 118, 12. detsembril 1944.

"Taastamistöödest osavótmine on iga töövóimelise kodaniku aukohuseks." [156]

9. oktoobril 1944 esines Oktoobri-eelse sotsialistliku vóistluse algatajana tehas "Punane Krull" (novembrist 1944 Tallinna I Masinaehitustehas). 11. oktoobril kiitis Eesti NSV Ametiühingute Kesknóukogu Presiidium heaks masinaehitajate üleskutse, töötas välja abinóud selle liikumise juhtimiseks ja pani välja rändpunalipu. Vóistlusse haarati peaaegu kóik pealinna suuremad ettevótted.

Oktoobri-eelses sotsialistlikus vóistluses tuli esikohale tehase "Punane Krull" töökas kollektiiv, kes täitis tootmisplaanid 134,9 %-liselt ja vóitis Eesti NSV Rahvakomissaride Nóukogu ja Eesti NSV Ametiühingute Kesknóukogu rändpunalipu. V. Kingissepa nimeline Teraviljakombinaat tuli teisele kohale, kolmas oli Tsellulóosi- ja Paberikombinaat.[157]

Käitises "Karamell" on läbi viidud sotsialistlik töövóistlus ja iga tööline annab nädalas 15 töötundi vabast ajast Tallinna taastamiseks. Nii on 614 töötundi läinud tehase ümbruse korrastamiseks ja 150 taastamise üldaktsiooni käsutusse.[158]

Tallinna Vineeri- ja Mööblivabriku töötajad on oma käitise taastamisel ja tegevusse rakendamisel teinud suure töö. Juba nädal pärast kodulinna vabastamist oli vabriku jóujaam töö-

---

156 "Õhtuleht" nr. 7, 30. oktoobril 1944

157 Tallinna ajalugu, lk. 264.

158 "Õhtuleht" nr. 4, 26. oktoobril 1944.

korras ja tootmine säilinud osakondades vóis alata.

Lühikese aja jooksul parandasid töölised veel hulga töökodasid ning masinaid, et neid tööprotsessi kaasa tómmata. Töötajate ühiste pingutustega täideti välisabita taastamistööde oktoobrikuu plaan 106 %-liselt.[159]

Pühapäevadelgi ei lakanud töö vabrikuhoones ja varemete vahel, vaid kodulinna taastamiseks ettenähtud pühapäevakuil korrastasid töölised ja teenistujad oma tehast.

Lähenes Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäev. Eesti töörahvas tähistas seda ajaloolist suurpäeva esimeste tósiste töövóitudega.

Milliste saavutustega astub Oktoobri 27. aastapäevale vastu eesti töölisklass? Valdav enamik käitisi on juba lastud käiku. Ülejäänud käitistes tehakse remondi- ja taastamistöid. Tallinnas tegutsevad täielikult vói osaliselt kóik käitised, alates kóige suuremast tehasest "Punasest Krullist" kuni artellini. Tallinna vabastamise esimestest päevadest alates töötavad Eesti suurimad käitised-tehased "Punane Krull", "Ilmarine", "Volta", vabrikud "Punane Koit", "Marat", nahatööstuskombinaat "Union" jt. Eestis töötab 21 tekstiilikäitist, 24 jahu- ja leivavabrikut, 23 kergetööstuse ettevótet, 44 toiduainete, liha-, piima- ja kalatööstuse rahvakomissariaadi süsteemi kuuluvat käitist, 11 paberi- ja tselluloosi- ning puidutöötlemise käitist.[160]

Märkimist väärib tingimata trammiliikluse taastamine ja

---

159 "Õhtuleht" nr. 24, 20. novembril 1944

160 N. Karotamm, Suur pidupäev, Vabanemisaasta, Tallinn, 1945, lk. 163.

bussiliinide avamine. Tolleaegsetes ajalehtedes kirjutati, et on käsil Tartu maantee trammiliini taastamine, Óhuliini kordaseadmine kestab juba paar nädalat. Purunenud juhtmete asemele pannakse uued, milleks trosse ja isolaatoreid on saadud Leningradist.

Tartu maanteel tahetakse trammiliiklus avada 1944.a. detsembri keskpaiku.[161]

Merivälja ja Tallinna vahel peavad ühendust 2 bussi. Varsti tahetakse avada ka Tallinna ja Nómme-vaheline bussiliin.[162]

13. novembril 1944.a. avatigi Tallinn-Nómme bussiliin.[163]

Pingeline töö käib Tallinna raudtee depoodes. Nóukogude armee vóimsa ja kiire löögi tulemusena saadi sakslastelt trofeedena mitu tuhat vagunit. Depoodes teostatakse praegu nende vagunite kohaldamist meie teede laiusele. 24 tundi vahetpidamata töötavad neli pressi, et muuta neid vaguneid ekspluateerimiskólbulikeks.

Algas ka sójapäevil hävinud Balti jaama taastamine. I Raudtee ehitus- ja taastamistosakond on rakendanud siin töösse sajad inimesed. Jaam valmib 1945.a. kevadel.[164]

1. oktoobril saabus esimene rong Leningradist Tallinna.[165]

---

161 "Õhtuleht" nr. 37, 5. detsembril 1944.

162 "Õhtuleht" nr. 17, 11. novembril 1944.

163 "Õhtuleht" nr. 19, 14. novembril 1944.

164 "Õhtuleht" nr. 38, 6. detsembril 1944.

165 "Rahva Hääl" nr. 60, 3. oktoobril 1944

21. oktoobril saabus Tallinna esimene Moskva-Leningrad-Tallinn otseühenduse rong. Rongi saabumine jäädvustati filmilindile. Rongiga saabus 300 reisijat, nende hulgas rohkesti Nóukogude Liidu tagalasse evakueerunud eestlasi.[166]

Tallinnast lahkumisel lóid fašistlikud okupandid raskeid haavu meie pealinna meresadamale. Tundes Tallinna sadama suurt sójalist ja rahvamajanduslikku tähtsust, mineerisid fašistlikud hävituskomandod aegsasti kóik muulid ja kaitseseinad, sadamaseadmed ja ehitused. Ja kui vóitlused käisid juba linna ääres, algas Tallinna sadamas pórgu: lendas óhku kóik, mis oli meile kallis ja väärtuslik. Kui plahvatustest óhku paisatud tolmupilved vaibusid, seisis Tallinna sadam rusudes, hävitatuna, segipaisatuna ja póletatuna kogu ulatuses. Ligi 600 000 000 rubla eest eesti rahva varandust muudeti lühikese ajaga varemeiks...[167]

... Sadamaehitajad asusid tööle. Tuhanded inimesed puhastasid päevade kestel sadamapiirkonna varemeist ja rusudest, korrastasid autodele ja rongidele ligipääsu ning asusid parandama ehitisi.

Iga päev sukelduvad tuukrid mere póhja ja kontrollivad meeter meetrilt allesjäänud hüdrotehniliste seadeldiste seisukorda.

---

166 "Rahva Hääl" nr. 77, 22. oktoobril 1944.

167 V. Raudsepp, Pealinna aken, "Rahva Hääl" nr. 107, 8. mail 1945.

13. oktoobril 1944.a. EK(b)P Keskkomitee ning Eesti NSV Rahvakomissaride Nóukogu vótsid vastu määruse esmajärguliste ürituste kohta Tallinna meresadama taastamiseks, millise hitlerlased olid póhjalikult purustanud. EK(b)P Keskkomitee ja Tallinna linnakomitee arutasid pidevalt 1945.a. olukorda meretranspordis, kuid siin olevaid purustusi ei suudetud lóplikult likvideerida.[168]

Töölised, kes taastavad piirkonda, kus asus varem sadama juhatuse hoone, on vótnud endile kindlaks ülesandeks püstitada hoone 1. maiks 1945.[169]

Taastamine jätkus tollal kóigis rahvamajanduse harudes, mitmesugustel objektidel.

16 Tallinna käitist ja asutust esitasid Elamute Valitsusele sooviavaldused taastada ja remontida omaenda jóududega ja omal kulul 18 Tallinnas sójategevuse läbi kannatada saanud objekti. Nii tahavad ETKVL-i töötajad taastada ja remontida 3 maja Narva maanteel, Tööstuslike Kooperatiivide Peavalitsus - 2 maja Vana-Posti tänaval, masinaehitustehas "Tórvik" ja plekitööstus "Norma" ühiselt ühe maja Valgevase tänaval, "Volta" ja "Punane Koit" - 2 maja Kunderi tänaval.[170]

Kokkuvótte elamufondi taastamisest Tallinnas 1944/45. aasta vahetusel tegi linna täitevkomitee esimees A. Kiidelmaa, kirjutades ajalehes, et vaatamata raskustele on juba

---

168 Очерки истории коммунистической партии Эстонии, часть III, Таллин, 1970, стр.227

169 "Rahva Hääl" nr. 11, 14. jaanuaril 1945.

170 "Õhtuleht" nr. 50, 20. detsembril 1944.

taastatud 3 kuuga 472 elamut 53 204 m^2 pórandapinnaga,millest linna poolt on taastatud 35 000 m^2, teiste asutuste poolt 17 840 m^2 ja kodanike poolt 364 m^2 pórandapinda.[171]

Saksa okupandid purustasid ja hävitasid Tallinnast lahkumisel póhjalikult meie telegraafivórgu. Taastamistöödega tuli alustada peaaegu mittemillestki.

Tallinna Kesktelegraafi töötajaid ei kohutanud raskused. Insener Metusala juhtimisel asuti korrastama telegraafi apparaate ning ühendusi. Lühikese ajaga suudeti telegraafivórk viia endisele tasemele.[172]

Uueks hoovaks sotsialistliku vóistluse arendamisel oli Magnitogorski ja Kuznetski metallurgiakombinaatide üleskutse 1944.a. IV kvartali tootmisplaanide ületamiseks. 21. novembril 1944 arutasid Tallinna tööstusettevótete partei- ja komsomoliorganisatsioonide sekretärid ja ametiühingukomiteede esindajad üleskutsele järgimise vóimalusi. 22. novembril toimus "Punases Krullis" üldkoosolek, kus vóeti vastu otsus esitada kóigile vabariigi ettevótetele sotsialistliku vóistluse üleskutse. Masinaehitajad lubasid täita kvartaliplaani 25. detsembriks, tósta tööviljakust 10 %, alandada toodangu omahinda 5 % ja töötada Tallinna taastamisel 10 000 tundi.

Seoses alanud vóistlusega kavandas Ametiühingute Kesknóukogu novembrikuu lópul ürituste plaani. Ametiühingunóukogud abistasid käitisi kohustuste väljatöötamisel ja tegid vastavat selgitustööd. Vóistluskohustuste ring laienes tunduvalt.

---

171 "Õhtuleht" nr. 60, 31. detsembril 1944.

172 "Õhtuleht" nr. 78, 4. aprillil 1945.

Tootmisülesannete ennetähtaegse täitmise, taastamistöödest osavótu, tooraine, kütte ja elektrienergia kokkuhoiu kórval lubati tósta kvalifikatsiooni, abistada sójaväelaste perekondi, parandada töötajate elamistingimusi ja kultuurilist teenindamist.

Vórreldes oktoobripühade eelse sotsialistliku vóistlusega suurenes tunduvalt osavótjate protsent. Masinaehitus-, kerge- ja kohaliku tööstuse käitistest vóttis vóistlusest osa umbes 60 % töölisi. Tööviljakuse tóstmisel saavutasid kóige paremaid tulemusi metallitöölised, kellest oli 90 % vóistlusse lülitunud.

EK(b)P Keskkomitee Tallinna ja Narva linnakomiteed (Tallinna linnakomitee sekretär Mihhail Beljakov, täitevkomitee esimees Aleksander Hendrikson), Tartumaa maakonna komitee (esimene sekretär Max Laosson, maakonna täitevkomitee esimees Edgar Tónurist) ning móningad teised parteikomiteed tegelesid süstemaatiliselt sotsialistliku vóistluse juhtimise küsimustega tööstuses. Erakordset tähtsust omistati 1945.a. alanud üleliidulisele sotsialistlikule vóistlusele vóidu auks. Vabariigi partei-, ametiühingu- ning komsomoliorganisatsioonid toetasid aktiivselt nii kodumaa eesrindlike ettevótete patriootlikku algatust, taotledes iga ettevótte kóigi maakondade ning valdade, masinatraktorijaamade ning sovhooside osavótu kindlustamist vóistlusest.[173]

---

173 Очерки истории коммунистической партии Эстонии, часть III, Таллин, 1970, стр. 225.

Väärib märkimist seegi, et noorte tööliste hulgas tekkis uus võistlusvorm, nimelt võistlus noortebrigaadi nimetuse saamiseks. Paremad kollektiivid said rindebrigaadide nimetuse. Nii moodustasid Masinatehase kommunistlikud noored V. Leis, R. Kullerkann jt. 1944.a. novembris esimesed brigaadid. Noortebrigaadide liikmed seadsid eesmärgiks ületada tootmisülesandeid, hakata otsima efektiivseid töömeetodeid. 1944.a. lõpuks oli vabariigis üle 30 võistlusse astunud noortebrigaadi. Nende liikmed täitsid oma tööülesandeid 150-300 %-liselt ja võtsid taastamistööst aktiivselt osa.

Lõpuks märkigem veel, et ametiühingute poolt juhitud võistlus soodustas tööstuse taastamist, tootmisplaanide täitmist ja muutus järk-järgult massiliseks liikumiseks tööviljakuse tõusu eest.

EK(b)P Keskkomitee büroo 11. oktoobril 1944.a. võttis vastu otsuse partei-algorganisatsioonide loomise kohta Eesti NSV territooriumil, sealhulgas tööstusettevõtteis. Maakonna komiteed ja linnakomiteed pidid ajavahemikus 15.oktoobrist kuni 1. novembrini 1944. aastal läbi viima partei-algorganisatsioonide parteibüroode ning sekretäride valimised vastavalt partei põhikirjale. Tallinnas loodi esimene partei-algorganisatsioon tööstuses 22. novembril 1944.a. Kalinini-nimelises vaguni-remonditehases. Detsembris loodi parteiorganisatsioonid Masinaehitustehases (endine "Punane Krull"), trikotaaživabrikus "Marat", V. Kingissepa nimelises Teraviljakombinaadis ning mõningates teistes ettevõtetes. Vaatamata sellele juba 1945.a. alguses 74,7 % kõikidest partei-algorganisatsioonidest asusid asutustes.[174]

174 Очерки истории коммунистической партии Эстонии, часть III, Таллин, 1970, стр.214.

Mis puutub kaubanduse organiseerimisele vabastatud Tallinnas, siis tuli siin alustada praktiliselt tühjast kohast. 1944.a. oktoobris rakendati tööle üle 200 toiduainete ja 180 tööstuskaupade müügi kohta. Asutustes ja ettevõtetes kindlustati 35 000 töötaja toitlustamine. Täitevkomitee kaadribüroo oli selleks ajaks välja andnud 109 448 leivakaarti. Leivatööstus tootis 57 tonni leiba päevas. 1944.a. detsembris said lisatoidukaardid rasedad, imetavad emad ja tuberkuloosihaiged. Avati kaks kauplust Suure Isamaasõja invaliididele.

1944.a. lõpu ja 1945.a. alguskuud olid Tallinnas väga rasked. Levisid nakkushaigused, suuri raskusi oli kütte hankimisel. Nakkushaiguste vastu võitlemiseks moodustati komisjon, mille liikmeil olid laialdased volitused haiguste levikut pidurdavate abinõude rakendamiseks. Eriti pöörati tähelepanu nakkushaiguste vastu võitlemiseks koolides.

3. novembril 1944 kuulas EKP Tallinna Linnakomitee büroo Täitevkomitee esimehe A. Kiidelmaa aruannet kütte varumisest. Saunadel, koolidel ja haiglatel oli kütet tagavaraks ainult 3-4 nädalaks. Veelgi raskem oli elamute kütmisega. Täitevkomitee suunas 1700 inimest turvast üles töötama. Esimesed turbavagunid saabusid linna 29. novembril 1944.

3. Ajakirjandus taasvabas Tallinnas, kultuurielu ja koolide taastamine

Kesksel kohal Tallinna vabastamise ajaloos on ajakirjanduse taastamine, samuti raadio, kinode ja teatrite taasava-

mine.

Praegune EKP Keskkomitee Kirjastuse direktor Georg Reitsak, kes oli sójapäevil ja peale seda kaua aega ajakirjanik, meenutab seda, kuidas ilmus esimene ajaleht vabastatud Tallinnas.

Sündmused arenesid nii. Aado Slutsk, kes tollal oli 3. Balti rinde korrespondent ajalehe "Sovetskaja Estonia" juures (praegune Eesti Raadio direktor), poliittöötaja Otto Stein (praegune Tallinna Polütehnilise Instituudi filosoofiaprofessor) ja "Komsomolskaja Pravda" korrespondent Aleksander Andrejev sóitsid kolmekesi "Willysel" äsja vabastatud Tallinna. Tee ääres nägid nad mind ja kutsusid endaga kaasa. Jóudsin veel parasjagu oma ülemustele teatada, ja sóit läks lahti. Dessant oli Tallinna juba vabastanud, meie eelväed paiknesid aga linnast saja kilomeetri kaugusel. Sóitsime läbi eikellegimaa.

Tallinna saabusime 23. septembril. A. Slutsk meenutab: "Möödume tselluloosivabrikust, sóidame Tartu maanteed mööda alla ja keerame Narva maanteele. Musta värviga on otse majaseintele maalitud "Adolf Hitler Strasse"...

Ongi sadam. Varemed, vanarauaks muudetud kraanad, tühjaksjäänud kaid.

Ent edasi, kuidas seal kesklinnas on? Viru tänaval peatame auto ja vaatame ringi. Praksudes lóómavad maja puuosad, mille esimesel korrusel oli suur juveeliäri. Seal, kus kunagi oli kino "Bi-Ba-Bo", on tohutu kivilasu.

Sammume mööda Tallinnat ja näeme purustatud torniga Rae-

koda, siis paljaksvarastatud Toompea lossi, külastame riisutud tehaseid, paiku, kus sakslased lasid óhku laod. Ja kóikjal kohtame inimesi, kel oli sadu küsimusi...

Kes peab neile vastama? Ja kuidas on seda kóige kergem teha? Kuna olime ajakirjanikud, siis otsustasime hakata välja andma ajalehte." [175]

Niisiis kodulinna Tallinna saabunud ajakirjanikele tehti ülesandeks operatiivselt anda välja ajaleht, et informeerida elanikkonda sündmuste arengust. See oli esimesel pilgul päris vóimatu ülesanne, sest linnas polnud elektrivoolugi. Teatavasti ónnestus Elektrijaama töölistel vapra vastupanuga päästa jaam óhkulaskmisest. Leppisime nendega kokku, et nad óhtul annaksid meile voolu trükimasinate käivitamiseks. Trükitöölisi otsisime mööda linna nende kodudest taga, mäletan, et käisime isegi Nómmel. [175a]

A. Slutsk meenutab: "Oli juba päris pime, kui tóin autos kohale viimase meile vajaliku laduja. Minu seltsimehed ei olnud sel ajal tukkunud. Juba valmisid esimesed artiklid. Ka mina asun kirjutama. Siis lülitab O. Stein vastuvótja sisse ja kirjutab üles Kórgema Ülemjuhataja piduliku ksäkkirja, milles avaldatakse tänu vägedele, kes vótsid osa Tallinna vabastamisest. Ajalehemaketti vóetakse jutustus polkovnik Vórgu tankidessandist, kirjutisi lahingutest linna lähistel, sellest, kuidas leitnant Lumiste heiskas Pika Hermanni torni

---

175 A. Slutsk, Romantiline lugu tagasitulekust, Suure pealetungi päevilt, Tallinn, 1964, lk. 96.

175a Mälestuskilde meie teelt, "Õhtuleht" nr. 104, 5. mail 1966.

punalipu. Ja juhtkiri - "Linn on jälle nóukogulik!" [176]

Tallinnas lóómasid póleda veel alles lahingujärgsed tulekahjud, veel voorisid mööda Pärnu, Tartu ja Narva maanteed oma kodudesse tagasi elanikud, kes olid pommitamise kartusel linnast pógenenud, kui Pika ja Rataskaevu tänava nurgal hakkas rütmiliselt tööle trükimasin.

Omaette probleemiks oli lehe pealkiri. Lópuks andsime sellele nimeks lihtsalt "Päevauudised". Väljaandjaks märkisime "Toimetuse kolleegium". Ja kolmandal hommikul pärast Tallinna vabastamist, 24. septembril 1944 ilmus ajalehe "Päevauudised" 1. number.[177]

Òigustatult vóib öelda, et niisugust tormilist vastuvóttu lugejate poolt, nagu sai osaks sellele väikesele kaheküljelisele ajalehekesele, polnud seni leidnud ükski tollest majast väljunud trükitoode.

Mäletan, et teise numbri ilmumise ajaks kogunes toimetuse ukse taha suur rahvahulk, mónisada inimest. Kui siis keegi värske ajalehepakiga uksest väljus, haarati talt ühe hetke jooksul kóik lehed ja me nägime ülalt toimetuse aknast, kuidas need rahva seas laiali laotati. Rahvas asus sealsamas "Päevauudiseid" lugema. Inimesed lugesid suure huviga ja ahnelt ridu, milles tervitati Tallinna elanikke, selgitati eelseisvaid ülesandeid, sisendati lootust ónnelikku tulevikku.

---

176 A. Slutsk, Romantiline lugu tagasitulekust, lk. 97.

177 G. Reitsak, Vóidule innustaja, Nóukogude Eesti ajakirjandus Suure Isamaasója aastail, Eesliinil, Tallinn, 1962, lk. 327.

A. Slutsk, üks "Päevauudiste" tegijaid, kes jälgis seda stseeni toimetuse aknast, kirjutas hiljem: "Vaatame alla kui vólutud. Tunnen kuidas kuum laine jookseb üle keha - on lópmata heameel. Seltsimehe käsi surub tugevamini minu ólga.

Kaks päeva suurimaid elamusi. Eile me saabusime kodulinna, nägime, kuidas ta jälle sai vabaks ja ónnelikuks. Täna tunneme täies suuruses rahuldust oma tööst, uhkust selle üle, et meile langes osaks au jutustada esimesena tóde, jutustada meie Nóukogudemaa rahvaste piiritust armastusest oma kodumaa vastu, mis tói nad läbi raskemate katsumuste appi vanale Tallinnale." [178]

Róómu ja lootust kutsus lugejais esile selles ajalehenumbris avaldatud teadaanne vaherahu kohta Soomega ja muu informatsioon lähedalt ja kaugelt. "Päevauudistes" avaldati Nóukogude Informatsioonibüroo teateid sójategevuse kohta Suure Isamaasója rinnetel, samuti Kórgema Ülemjuhataja käskkirju. Ajaleht tói kommunistliku tóesóna rahvale, kes selle järele janunes, kes oli tüdinenud hitlerlikust propagandast, mida levitasid okupantide käsilased - eesti kodanlikud natsionalistid.

"Päevauudiseid" ilmus viis numbrit. Neist viimane anti välja 28.septembril. Järgmisel päeval, 29. septembril said lugejad juba värske "Rahva Hääle", mille andis välja Vórust kohalejóudnud toimetuse operatiivgrupp eesotsas A.Vaarandiga.[179]

---

[178] G. Reitsak, Vóidule innustaja, lk. 328.

[179] Sealsamas, lk. 328.

Ühel ajal "Rahva Häälega", 29. septembril 1944 ilmus Tallinnas müügile ka ajaleht "Sovetskaja Estonia".[180]

Ajakirjanikud tegid vabastatud Eestis ära tänuväärse töö. See peegeldub kujukalt kas vói ajalehe "Rahva Hääl" tolleaegsetes numbrites. Ehkki ajaleht oli esialgu hallivóitu, mitmekesistusid avaldatavad materjalid kiiresti, laienes ja arenes ka käsitletavate küsimuste ring. Lahingutegevus kandus üle saartele. Sageli ilmusid ajalehes V. Kapi, R. Parve, B. Uuseni jt. sójakirjasaatjate kirjutused, milles jutustati Suure Väina kangelaslikust forsseerimisest, lahingutest Muhus, Kuressaare vabastamisest.

Samal ajal toimusid ka suured, póhilise tähtsusega sündmused taastamisrindel. 3. oktoobril teatas "Rahva Hääl" esimese rongi saabumisest marsruudil Tallinn-Leningrad-Moskva. Pidulikul miitingul, mis toimus sel puhul Balti jaamas, tuletati sooja sónaga meelde tuhandeid ennastsalgavaid töömehi, kes taastasid kiiresti saksa okupantide poolt purustatud raudteeliini.

4. oktoobril avaldati ajalehes terve sari kirjutusi pealkirja all "Tallinna töölised kaitsesid kangelaslikult oma tehaseid saksa okupantide hävitamise eest!" Selles jutustati Tallinna Elektrijaama, tehase "Ilmarine", trükikoja "Kommunist" jt. pealinna suurkäitiste tööliste kangelaslikust käitumisest ärevail septembripäevil.

6. oktoobril 1944 hakkas uuesti ilmuma "Noorte Hääl", mille toimetajaks oli R. Aarma.[181]

---

[180] G. Reitsak, Vóidule innustaja, lk. 329.

[181] Sealsamas, lk. 330.

"Õhtulehe" esimene number ilmus 23. oktoobril 1944. Esimene toimetaja oli J. Saat, kes nendel kuudel juhtis paljude väljaannete tööd. Peagi hakkas "Õhtulehte" toimetama L. Remmelegas. Töötati siis "Noorte Hääle" praeguse toimetuse ruumides. Algul oli pidev materjalipuudus, kirjasaatjaid peaaegu veel polnud. Kui üks number kokku saadi, ei teatud, mida järgmisesse panna. Peagi hakkasid aga ka kaastööd tulema ja ajakirjanikud ise linnaelu probleemides paremini orienteeruma.[182]

Sakslaste poolt õhkulastud raadiojaamade ja Tallinna stuudio varemetel oli juba 29. septembril 1944 esimene saade valjuhääldajate kaudu Tallinna linnale. Nõukogude Liidu valitsuse poolt meie käsutusse saadetud uus raadiojaam hakkas tööle 28. oktoobril. Ja sellest ajast peale jätkuvad saated iga päev. Alustas tööd ka 65-liikmeline sümfooniaorkester ning 20-liikmeline džässorkester.

29. oktoobril toimus Eesti NSV Ringhäälingu saatja pidulik avamine.

Kõikjal avati raamatukogusid, klubisid ja teisi kultuur-hariduslikke asutusi. Tööle hakkas seitse kino.

28. septembril avati Tallinnas raamatukauplused.[183]

Sõjas hävis "Estonia" teater. Juba 1945.a. ehitustegevuse programmi võetakse "Estonia" teatri ülesehitamine. "Estonia" ülesehitamine läheb maksma üle 50 miljoni rubla. Kuni "Estonia" ümberehitamise läbiviimiseni toimub "Estonia" tegevus

---

182 "Õhtuleht" nr. 104, 5. mail 1966.

183 "Õhtuleht" nr. 30, 28. novembril 1944.

"Gloria Palace'i" ruumides, mis on teatrihooneks ümber ehitatud. Teater avatakse 7. novembril.[184]

"Estonia" teatri direktori ja kunstilise juhi kohale asus A. Lauter, samale kohale Tallinna Riiklikus Draamateatris asus P. Póldroos. Saaremaal käis veel vihane ja visa vóitlus, kui teatrid hakkasid juba taastama nóukogulikku elu. Ja vaevalt kuu aega pärast Tallinna vabastamist alustab Draamateater esimesena etenduste andmist ning 28. oktoobril toimus eesti nóukogude teatri hooaja avamine. Avaetenduseks oli A. Kitzbergi draama "Kauka jumal". Paar nädalat hiljem avas "Estonia" teater hooaja uue sónalavastusega, milleks oli A. Kitzbergi "Enne kukke ja koitu".[185]

Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks lavastas teater "Estonia" P. Tśaikovski ooperi "Jevgeni Onegin".

Riikliku Noorsooteater loodi Kunstide Valitsuse poolt pärast Tallinna vabastamist. Praegu kasutab Draamateatri ruume. Etendused algasid 5. novembril 1944.[186] Avaetenduseks oli nukulavastus - H. Vaagi "Vólude riigis".

Kultuurielust teatrivallas Tallinnas 1944.a. sügisel meenutab kauaaegne Tartu Riikliku Ülikooli óppejóud J. Feldbach: "Mis mind Tallinnas eriti róómustas, oli müürileht, millelt lugesin, et Tallinna Draamateater avab oma uksed. Rääkisin sellest kodus (elukoht oli komsomoli Keskkomitees

---

184 A. Veimer, Eesti NSV..., lk. 103.

185 Minevik ja tänapäev, Tallinn, 1960, lk. 370.

186 A. Veimer, Eesti NSV..., lk. 104.

Kreuksi tänaval) kui suurimast uudisest. Ja óhtul külastasingi avaetendust. See oli 28. vói 29. oktoobril (28. oktoobril - A.S.). Mängiti A. Kitzbergi "Kauka jumalat". Mis sest, et saal oli kütmata ja publikut saalis vähevóitu, aga ikkagi: teater töötab. Ei mäleta, kes mängis Mogri Märti, ei mäleta teisigi osalisi, aga hea oli: oli hea, et olen teatris, et ka selle etendusega elu linnas uuesti pulseerima hakkas." [187]

Väärib märkimist seegi, et kultuurielu kiire organiseerimine ja elavnemine Tallinnas sai vóimalikuks eeskätt tänu Nóukogude tagalas tehtud ettevalmistavale tööle. Paljud kultuuritegelased tulid tagasi oma kodulinna rikkalike töökogemustega ja nende kanda jäi esialgu nóukoguliku kultuuritöö taasrajamise peamine raskus. Tallinna kultuurielu ülesehitajate esiridadesse astusid ka need inimesed, kes Suure Isamaasója päevil olid kaitsnud kodumaad ja pärast sója lóppu armeest demobiliseeriti.

Kommunistlik Partei aitas kultuuritöötajaid vabaneda fašístliku propaganda ja kodanlik-natsionalistliku ideoloogia kahjulikest mójudest, omandada marksistlik-leninlikku teooriat ja óigesti móista ajajärgu ülesandeid. Partei juhtis loova intelligentsi tegevust ja suunas kogu kultuurilist ülesehitustööd.

Tänu neile asjaoludele kulges kultuuri areng erakordselt kiires tempos. Hoogsalt toimus ka filmikunsti arenemine. Juba

---

[187] Eilsest tänasesse, Tallinn, 1965, lk. 368.

1944. aasta oktoobris tuli kinodes demonstreerimisele filmikroonika "Vabastatud Eesti". Tallinnas loodi filmikroonika korrespondendipunkt. Sellega algas ülesehitustöö filmitootmise valdkonnas. Filmid ilmutati ja monteeriti algul Leningradis, sest stuudio endised ruumid Harju tänavas olid varemeis. 1945. aasta aprillis algas Tallinna Kinostuudio taastamine. [188]

Mis puutub kunstiellu, siis juba 1944. aasta sügisel korraldati Tallinnas terve rida tähtsaid kunstiüritusi. 6. novembril avati näitus "Eesti kunst Suure Isamaasója päevil", kuulutati välja konkurss Isamaasója monumendi kavandile.

Eesti kunstnike esimesed kodumaal loodud teosed väljendasid tagasituleku róómu ja vóidutunnet, nagu E. Okka töö "Eesti Kaardiväe Laskurkorpus 22. septembril 1944.a. Tallinnas" (1945) ja Adamson-Eriku maal "Jälle Tallinnas". Taoliste teemade valikut óhutas omakorda Nóukogude armee 27. aastapäevale pühendatud näitus Tallinna Kunstihoones ja ettevalmistused suurele vóidunäitusele Moskvas 1945. aasta sügisel.

Raskesti said sójakeerises kannatada ka Tallinna koolihooned. Hävis üks uuemaid ja moodsamaid Tallinna koolimaju - 2o. algkool Pärnu maanteel. Gümnaasiumihoonetest hävis 5, nende hulgas endine Lenderi tütarlastegümnaasium ja 5. gümnaasium Luise tänavas. Suurt kahju on koolidele tekitanud koolimajadesse majutatud saksa sójaväeosad. Nii on sakslaste

---

188 Tallinna ajalugu, lk. 350.

poolt puruks köetud tütarlaste kommertskooli ahjud. Kóikjal on rikutud seinu, pórandaid, pekstud puruks aknaruudud, hoolimatult lóhutud mööblit. Paljudel juhtudel on koolipinke kasutatud küttematerjaliks.[189]

Sójategevuse tóttu oli palju koolimaju saanud kannatada: aknad, uksed, mónel koguni seinadki lóhutud, mööbel ja óppevahendid okupantide poolt laiali tassitud.

... Tallinna 9. algkool. See on üks pealinna avaramaid koolimaju. Koolijuhataja asetäitja J. Sihver jutustas, et ópilaste registreerimine kooli on elav. Juba esimesel päeval registreeriti noorematesse klassidesse ligi pool arvestatud komplektist. Lastevanemad kurtsid ainult, et palju lapsi on sójaohu eest evakueeritud maale ja nüüd on mure nende äratoomisega selleks ajaks kui koolitöö algab.

Raskusi esineb ópikutega. Okupatsiooniaegsed ópikud on enamasti tarvitamiskólbmatud, osaliselt on hävinud koolide endised raamatukogud. Kohastest ópikutest on suur puudus. Seda puudust on lubanud lahendada meie kirjastused, kes hakkavad koole kiires korras varustama hädavajalike ópikutega.[190]

16. oktoobril 1944 avas suur osa Tallinna algkoole oma uksed óopivale noorsoole. Koolihoonetes ärkas jälle róómus ja vilgas elu, mis seal oli varjusumas kolm pikka okupat-

---

189 H. Puusner, Koolitöö algamise eel, "Noorte Hääl" nr. 2, 10. oktoobril 1944.

190 E. Saarik, Elav ópilaste registreerimine koolidesse, "Noorte Hääl" nr. 3, 13. oktoobril 1944.

siooniaastat.

17. oktoobril algasid 3-päevased õpetajate kursused Tallinna õpetajatele. Nende kursuste peamiseks ülesandeks oli meie õpetajaskonna tutvustamine nõukogude koolikorraldusega.

20.-30. oktoobrini toimusid Tallinnas pioneerijuhtide kursused, kus tehti juttu rahvusvahelisest olukorrast, sõjalis-kehalisest kasvatusest, nõukogude kooli ülesannetest, pioneeritööst jm. [191]

30. oktoobril alustas õppetööd Tallinna Õpetajate Seminar koos harjutuskooliga. Mõne aasta eest (jutt on 1944. aastast - A.S.) valminud uus seminarihoone on sõja jooksul tublisti kannatada saanud, mille tõttu kool asus tööle Raua tänaval asetsevasse algkoolihoonesse [...] Sakslaste taganemise ajal on purunenud ka osa Raua tänava kooli sissesead-dest. Seetõttu ei saanud õppetöö esimestel päevadel alata veel täie hooga. Seminari pere on suur ja vägagi kirju. Siin võib kohata harjutuskooli esimestes klassides õppivaid 8-aastasi poisse-tüdrukuid, kuid sama kooli viimastes klassides on gümnaasiumi lõpetanud noori, kes on tegelikult juba täiskasvanud inimesed.[192]

Õppetöö algas ka Ristiku tänava algkoolis. Okupatsiooni-päevil paiknes siin saksa sõjaväeüksus ja hiljem oli kooli ruumes saksa sõjaväe ladu. Kogu okupatsiooniaja vältel ei

---

191 "Noorte Hääl" nr. 5, 20. oktoobril 1944.

192 "Noorte Hääl" nr. 8, 31. oktoobril 1944.

kasutatud ruume päevagi óppetööks.

... Kool on töötanud juba poolteist nädalat oma ruumes. Okupatsiooniajal oldi sunnitud töötama óhtupoolikuti ühe teise kooli ruumes. Vaevalt olid aga sakslased Tallinnast lahkunud, kui ópetajad ja lastevanemad hakkasid kooli ruume korda seadma óppetööks - nii meenutas koolijuhataja J. Kasemetsa.[193]

Praegu (s.o. 1944.a. - A.S.) ópib koolis 495 ópilast. Uusi ópilasi tuleb aga igapäev juurde.

Tallinna 1. keskkool oli pärast sakslaste lahkumist väga viletsas seisukorras. Ópetajad ja lastevanemad asusid aga kohe ruume korrastama, et óppeasutus vóiks alustada tegevust. Suuremad parandus- ja remonditööd viisid koolihoones läbi Ehitustrust ning kooli śefid - tehased "Volta" ja "Tarbeklaas". Parandati koolimaja kivikatus, mis oli vigastatud pommikildudest, seati korda kanalisatsiooni- ning puhtavee-torustikud, krohviti ja klaasiti.[194]

Niisiis, ópetajad ja ópilased ei jäänud mitte ootama remonti ja puhastamist linna vastavate asutuste poolt, vaid asusid ise koolimaju korrastama. Klassiruumid puhastati prahist, aknaruudud parandati. 17. koolis oli näiteks päevade viisi 50-60 ópilast ühes ópetajatega koristustöödel; nad on ette pannud 9000 akent.[195]

---

193 "Õhtuleht" nr. 2, 24. oktoobril 1944.

194 "Õhtuleht" nr. 76, 2. aprillil 1945.

195 L. Vihalem, Esimese óppesemestri tulemusi Tallinna koolides, "Noorte Hääl" nr. 5, 11. jaanuaril 1945.

1944. aasta esimesel óppesemestril on ópilased ópetajate juhtimisel dekoreerinud kooliruume, kaunistanud neid Nóukogude Liidu riigijuhtide ja meie maa kultuuritegelaste piltidega, kujudega, valmistanud tähtpäevadeks nägusaid loosungeid ja on toonud klassidesse lilli. Tunnustusväärse agarusega on seda teinud 12., 17., 19., 21. ja 29. kool, seda kóike óppetöö ja kooli muu taastamistöö kórval.

Koolide taastamistöödel on olnud suureks abiks śefid - Tallinna käitised. Nad on andnud veokeid küttematerjalide kohaleveoks, muretsenud aknaklaase, ukselinke, riidenagisid ja saatnud oma töölisi remonditöödele.

7. algkooli aknad klaasiti käitise "Juuni Vóit" tööliste poolt, 20. algkooli taastamispühapäevakust vóttis osa ligi 150 Tallinna II Masinaehitustehase töölist. 12. mittetäieliku keskkooli taastamistöödest vótsid osa lastevanemad.[196]

Koolide raamatukogud tühjendati okupatsiooniajal raamatuist, mis kuidagi tuletasid meelde nóukogude vóimu. Mitme direktori agaruse tóttu ei saanud faśistid seda kóiki lihtsalt läbi viia, näiteks 18., 19. ja mitmes teises koolis.

ELKNÜ Tallinna Komitee korraldusel toimus Tallinna koolide abistamise nädal 29. jaanuarist kuni 5. veebruarini 1945.a. Sellest vótsid aktiivselt osa koolide śefluskäitised ja teised tööstusettevótted, Punaarmee ja Punalaevastiku väeosad. Abistamise nädala eesmärgiks oli aidata koolides läbi viia hädavajalisi remonte, korrastada kooliruume ning varustada koole küttematerjaliga.

---

196 "Noorte Hääl" nr. 12, 27. jaanuaril 1945.

Tallinna koolide abistamise nädala raames on mitu suuremat pealinna käitist asunud aktiivselt läbi viima taastamistöid oma hoolealustes koolides.

Raadiotehase "Punane Ret" ja elektritehase "Arba" töölisbrigaadid on 2. keskkoolis alustanud akende kittimist, klaasimist ja ettepanekut, samuti saali aknaraamide parandamist. Ka ETKVL-ist oli üle 10-meheline töölisgrupp Hariduse tänavas koolimaja aknaid klaasimas ja ette panemas.

Tallinna mööbli- ja vineerivabrik valmistas 20. mittetäielikule keskkoolile aknaraame ja -liiste.

Tekstiilitööstus "Keila" ja metallitehas "Metallist" andsid lubadused abistada 14. mittetäielikku keskkooli tööjõuga akende klassimisel ja ettepanekul tingimusel, et kool ise muretseb kiti ja kóik muu tarvismineva.

Kuna lastekodud eriti kannatavad küttepuuduse all, vedasid Balti Mere Laevastiku väeosade võitlejad ka 31. jaanuaril oma autodel Tallinnast Nómme lastekodudesse küttepuid.[197]

Tallinna üldhariduslike koolide juures alustasid 1944.a. sügisel taas tegevust pioneerirühmad ja taastati komsomoliorganisatsioonide tegevust.

Tallinna 15. algkoolis asutati 3. novembril taas pioneerirühm. Okupatsioonipäevil olid kooli pioneerid vaprad, ega unustanud oma ühtekuuluvustunnet. Õpetajate kaasabil säilitasid nad oma rühmalipu, peites seda okupantide eest koolimaja keldris. Pioneeride ja oktoobrilaste ridadesse astuda soovijaid oli palju. Vastu võeti esialgu 30 pioneeri.[198]

---

197 M. Lóhmus, Koolid täielikult korda!,"Noorte Hääl" nr.14, 1. veebruaril 1945.

198 "Noorte Hääl" nr. 11, 10. novembril 1944.

5. detsembril 1944.a. konstitutsioonipäeva tähistasid pidulikult ja meeldejäävalt Tallinna pioneerid. Kóigis Tallinna koolides toimus pioneeri kaelarätikute pidulik kätteandmine parimaile pioneeridele. Saksa okupantide käest päästetud pioneerimaleva lipu all kóneles 15. algkooli vanempioneerijuht äsja pioneeri kaelarätikud kättesaanud sära-silmalistele, arvult 36 ópilasele.

Ka kóigis teistes Tallinna koolides andsid pioneerid tóotuse : 19. algkoolis 40 pioneeri, 26. algkoolis 75 pioneeri, 27. algkoolis 70 pioneeri, 28. algkoolis 60 pioneeri jt. koolides said noored kätte pioneerirätikud.[199]

Tallinna 21. keskkoolis hakati juba móni aasta tagasi välja selgitama kooli pioneeri- ja komsomoliorganisatsiooni arenguetappe. See nóudis omajagu vaeva, sest ega esimestel sójajärgsetel aastatel ajalooliste ürikute talletamisele olnud kuigipalju aega mótelda.

R. Viies, kooli esimene vanempioneerijuht meenutab: "Ka siis püüdsime anda oma parima... Teadsime kindlalt: pioneeriorganisatsioon on ópilaste poliitilise kasvatamise organisatsioon... Òppisime elusse uut moodi suhtuma, óppisime kommunismi..."

Esimesel sójajärgsel aastal oli koolis 11 kommunistlikku noort, 18 pioneeri. Nüüd - 1970. aastal on koolis üle 200 kommunistliku noore, ligi 600 pioneeri..."[200]

28. detsembril 1944.a. oli ELKNÜ Tallinna Linnakomitees pidulik päev: toimus esimene ÜLKNÜ piletite kätteandmine vabastatud Tallinnas. Esimestena said piletid kätte Tallinna

---

199 "Noorte Hääl" nr. 19, 7. detsembril 1944

200 "Òhtuleht" nr. 290, 11. detsembril 1970.

eesrindlikud kommunistlikud noored - Tallinna I Masinaehitustehase kommunistlike noorte algorganisatsiooni sekretär J. Avloi, sama käitise lööktöölised V. Leis, II noortebrigaadi brigadir H. Pajuste ning Tallinna II Masinaehitustehase kommunistlike noorte organisaator I. Pilv.[201]

Suurt tähtsust omas ka kórgemate óppeasutuste tööleraken-damine. 1944.a. novembri keskel alustasid óppetööd Tallinna Polütehniline Instituut ja Tallinna Riiklik Konservatoorium.

Tolleaegses ajakirjanduses kirjutati: "Tuleb kórgelt hinnata ühistööd, mille kaudú meie Nóukogude tagalast saabunud hariduselu juhid ja väikesearvuline kohapeal säilinud haritlaskond suutsid komplekteerida óppetöö alguseks küllaldase ja sisuliselt hea ópetajaskonna.

Meie sójategevusest laastatud póllumajandus on tänu heale organisatsioonile suuteline jälle funktsioneerima ja täitma oma osa ka ópetajas- ja ópilaskonna toitlustamisel. On organiseerimisel kóigi üliópilaste ühistoitlustamine. Samuti on määratud stipendiumid kóigile üliópilastele, kes normaaltähtajal sooritavad oma eksamid, kusjuures stipendium vastavalt óppeedukusele suureneb!"[202]

9. novembril 1944.a. algasid sisseastumiseksamid Eesti NSV kórgematesse óppeasutustesse. Pidulik óppetöö avamine Tallinna Polütehnilises Instituudis toimus 15. novembril.

Üliópilastel algas taas óppetöö. Osavótt on eriti elav esimese semestri loengutest, kus tavaliselt loengut kuulab

---

201 "Noorte Hääl" nr. 29, 31. detsembril 1944.

202 M. Lóhmus, Kórgemate koolide óppetöö alguseks, "Noorte Hääl" nr. 12, 14. novembril 1944.

üle 200 üliópilase. Kesk- ja lópusemestritel on üliópilaste arv tunduvalt vähenenud fašistliku okupatsiooni tagajärjel. Nii näiteks mäeosakonna keskmistel semestritel üliópilased peaaegu puuduvad. Üldse kokku endiste ja uute üliópilastega õpib Polütehnilises Instituudis 798 üliópilast, nendest ehitusosakonnas 174, mehaanikaosakonnas 180, keemiaosakonnas 113, mäeosakonnas 26 ja majandusteaduskonnas 305.[203]

Kuidas algas óppetöö Polütehnilises Instituudis, sellest pajatas direktor A. Altma järgmist:

"Okupantide poolt desorganiseeritud instituudi uuesti käikulaskmine ei olnud lihtne ülesanne: puudusid abistavad ühiskondlikud organisatsioonid kui ka kogemused. Okupatsiooni ajal lahkus Eestist 17 óppejóudu ja teenistujat, osa óppejóude oli mööda maad laiali ja üliópilasi polnud üldse.

1944. aasta 27. septembri keskpäevaks ónnestus koguda instituuti viis óppejóudu: prof. dr. O. Madisson, prof. dr. L. Jürgenson, prof. dr. Kark, dotsent J. Ivand ja magister H. Raudsepp. [...] Üleminekupäevadel rektoriülesandeid täitnud prof. J. Kark andis ülevaate tegelikust olukorrast. Tunnipoolteise pärast oli kindlaks määratud konkreetsele olukorrale vastav instituudi esialgne struktuur ja lähima tegevuse plaan.

Esimeseks direktori asetäitjaks óppe- ja teadusliku töö alal sai prof. L. Jürgenson, ehitus- ja mehaanikateaduskonna dekaaniks prof. dr. O. Maddisson.

---

203 "Noorte Hääl" nr. 18, 5. detsembril 1944.

1. oktoobril saabus instituudi dots. L. Schmidt, kes asus täitma keemia- ja mäeteaduskonna dekaani ülesandeid. Móni päev hiljem asus majandusteaduskonna dekaani kohale A. Sipsakas.

Tänu kohapeal säilunud kui ka evakuatsioonist tagasi pöördunud óppejóudude ennastsalgavale tööle vóis Polütehnilises Instituudis óppetöö uuesti alata peaaegu sójaeelses ulatuses 15. novembril 1944, seega umbes poolteist kuud pärast Tallinna vabastamist.

Töö algas 18 kateedris. Üliópilaste arv oli 1015, nende seas 423 esmakordselt instituuti astunut."[204]

27. detsembril 1944.a. EK(b)P Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nóukogu vótsid vastu määruse "Abinóudest töö parandamiseks koolides" ja 9. veebruaril 1945.a. määruse "Töö parandamisest Eesti NSV kórgemates koolides". Nendes määrustes analüüsiti üldhariduslike ning kórgemate koolide olukorda saksa okupatsiooni aastail ning tehtud tööd okupantidest vabastamise momendist, samuti määrati kindlaks järgnevad ülesanded. Póhiline ülesanne seisnes selles, et kiiremini taastada nóukogude kooli, saavutada rahvahariduse taseme tóusu, kasvatada noorsugu nóukogude kodumaale ustavuse vaimus ning valmistada noortest teadlikke sotsialistliku ühiskonna ehitajaid. Tolleaegne hariduse rahvakomissar Jüri Nuut kirjutas, et meie noorsugu, kellele kolm aastat tuubiti fašistlikke rumalusi, peab nüüd óppima palju ja visalt, mitte kaotades ühtki minutit kallist aega.

---

[204] Septembris 1944, "Tallinna Polütehnik" nr. 27, 11. septembril 1970.

Parteiorganisatsioonid tegelesid palju nóukogude üldharidusliku kooli töö korraldamisega. Nad aitasid nóukogude organitel ópetajate kaadrit valida ja paigutada. Samal ajal ópetajate kaadri küsimus oli väga terav. Ópetajatest oli suur puudus. Peale selle paljudel ópetajatel oli madal kvalifikatsioon ja nórgad poliitilised teadmised.

Parteiorganisatsioonid vótsid kasutusele abinóud ópetajate kaadri ettevalmistamiseks ning nende poliitiliseks kasvatamiseks. Peale ópetajate seminaride viidi läbi rohkearvuliselt lühiajalisi kursusi. Töö kvalifikatsiooni tóstmiseks ning poliitiliste teadmiste omandamiseks oli töötavaile ópetajaile organiseeritud kursused. Kóikides maakondades ning vabariigi linnades toimusid ópetajate nóupidamised ja seminarid, viidi läbi ópetajate päevi. 1945.a. jaanuarist hakkas Tallinna linna täitevkomitee haridusosakonna juures tööle alaline linna koolide ópetajate seminar. 13. jaanuaril 1945.a. ilmus ajalehe "Nòukogude Òpetaja" esimene number.[205]

1945.a. jaanuaris korraldati Tallinnas seminar Tallinna ja Harjumaa ópetajate poliithariduslike ja metoodiliste teadmiste täiendamiseks. Sellest vóttis osa 600 ópetajat.[206]

ELKNÜ Tallinna Linnakomitee sekretär R. Viies esines ópetajatele loenguga teemal "Òpetaja kohustused ja osa pioneeride ja kommunistlike noorte töös koolides". R. Viies tóstis esile ÜLKNÜ Keskkomitee XII pleenumi otsuses märgitud kooli-

---

205 А.Панксеев,"В переломное время" (о деятельности компартии Эстонии в 1944-1945 годах), Таллин, 1966, стр.51.

206 "Noorte Hääl" nr. 3, 6. jaanuaril 1945.

juhatajate ja õpetajate lahutamatu koostöö vajaduse kommunistlike noorte organisaatori ning pioneerijuhiga nii organisatsiooni loomisel kui ka tööplaani koostamisel ja selle täitmisel. Ta rõhutas ühtlasi õpetaja pedagoogiliste teadmiste ning võimete väärtust pioneerijuhi ja kommunistlike noorte organisaatori abistamisel, kuna vastav kaader on noor ega oma pedagoogilist ettevalmistust.

Tallinna linna täitevkomitee asus konkreetsete abinõude rakendamisele koolide olukorra parandamiseks ühenduses Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrusega 27. detsembrist 1944.a. Lähtudes sellest määrusest on ette nähtud mitmesugused remondid Tallinna koolimajades, kogusummaga 800 000 rubla suuruses summas. Kuna Tallinna linna remonditrusti ühe kuu töömahutus piirdub vähem kui poolega sellest summast, siis on Tallinna linna täitevkomitee haridusosakond sõlminud lepingu Ehituse ja Ehitusmaterjalide Rahvakomissariaadi Ehitustrustiga nr. 1 12 koolimaja remontimiseks. [207]

Akende klaasimiseks sai Tallinna linna täitevkomitee 6000 m^2 klaasi ja remonttrusti korraldusel on osas koolimajades akende klaasimisele asutud. Remonttööd piirdusid esialgu hädavajalike paranduste ja akende klaasimisega, kuna kapitaalremont otsustati läbi viia 1945. a. suvel.

2. aprillil 1945.a. algas kõigis alg- ja keskkoolides viimane õppeveerand. Möödunud kolmas õppeveerand oli oma tulemustelt küllaltki edukas. Tallinna keskkoolide kõigi põhiliste õppeainete keskmine hinne oli 3,7, mis oli, ar-

---

207 "Noorte Hääl" nr. 4, 9. jaanuaril 1945.

vestades óppeaasta küllalt raskeid töötingimusi, hinnatav saavutus. Tallinna keskkoolidest oli kóigi óppeainete keskmise hindega 3,98 esikohal 10. keskkool, teisel kohal 3. keskkool keskmise hindega 3,96 ja kolmandal 8. keskkool keskmise hindega 3,86.[208]

Ópilased läksid koolides vastu oma teadmiste ülevaatusele - eksamitele. Seega kujunes viimane óppeveerand koolides kogu óppeaasta kursuse kordamise ja kevadiste eksamite ettevalmistamise tóttu kóige pingerikkamaks tööperioodiks.

14. juunil lóppes óppeaasta üldhariduslike koolide 7., 8., 9. ja 10. klassis. Koolid olid sel päeval piduehtes, 7. klassi ópilastele anti üle mittetäieliku keskkooli lóputunnistused ja parimatele lópetajatele kingitused ja kiituskirjad. Ka kóigi teiste klasside parimad lópetajad said kiituskirjad.

28. juunil lóppes esimene kooliaasta vabastatud Nóukogude Eestis. Nagu Eesti NSV hariduse rahvakomissari asetäitja A. Valsiner märkis, asus Nóukogude Eesti valitsus ja partei kohe peale maa vabastamist saksa okupantidest kiiresti taastama Eesti koole. Pingutava töö tulemuseks oli see, et kaugelt üle saja tuhande noore vóisid asuda jätkama oma ópinguid kesk-, kutse- ja kórgemais koolides. Vaatamata rasketele töötingimustele, mis esinesid saksa okupatsiooni järeldusena, suutsid ópilased ópetajate abil omandada hulga póhilisi teadmisi ja oskusi. Suuliste ja kirjalike eksamite tulemustest selgus, et sageli klassi koosseisust üks kolmandik ópilasi omandas hinded viis.[209]

---

208 "Noorte Hääl" nr. 40, 3. aprillil 1945.

209 "Noorte Hääl" nr. 76, 28. juunil 1945.

See näitas kujukalt, et koolinoored ja nende ópetajad suhtusid täie kohusetundega oma ülesannetesse.

Üldse lópetas Tallinnas keskkooli 258 ópilast, nendest 39 kuldmedaliga.[210] Suhteliselt oli kuldmedali saajate protsent kaunis kórge (15,1%). See näitas kujukalt, et vaatamata möödunud sójaraskustele oli Tallinna keskkoolides tehtud tóhusat tööd ja osatud esilekerkinud raskustest üle saada.

4. Sójategevus pärast Tallinna vabastamist

Saksa sójateade märkis Tallinna langemist alles 25. septembrist. Selles oli lakooniliselt märgitud, et "pärast kóigi sójaliste seadmete purustamist jäeti móne päeva eest maha Tallinn." [211]

Pärast Tallinna vabastamist jätkusid ägedad lahingud Nóukogude Eestis. Nii liikusid 116. diviisi vóitlejad Póltsamaa piirkonnast Viljandi ja puhastasid 23. septembril linna saksa fašistidest.

Teised 2. löögiarmee osad vabastasid Paide, Vändra ja Pärnu, ületasid seejärel Läti piiri ning ühinesid 3. Balti rinde vägedega, kes tungisid peale Riia suunas.

Samal ajal jätkasid taandumist Eestimaalt koos sakslastega eesti fašistlikud väeosad. 20. septembril asus Eesti SS-diviisi staap Pilistveres ja 87. diviisi staap Póltsamaal. Sturmbannführer A. Rebane kattis taandumist Piibe rajoonis ja obersturmbannführer H. Riipalu Edru-Salla joo -

---

210 "Nóukogude Ópetaja" nr. 25, 29. juunil 1945.

211 Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, X, Stokholm, 1962, lk. 173.

nel, kus neil tuli korduvalt Nõukogude armee rünnakuid tagasi tõrjuda.[212]

21. septembril asus Eesti SS-diviisi staap Suure-Jaanis ja 87. diviisi staap oli Viljandis. Kolga-Jaani-Jõesuu joonel asusid katteosad. Eesti SS-diviisi katteosad asusid Võhma rajoonis.[213]

Tallinna lähistelt edasiliikunud Eesti Laskurkorpuse võitlussalk major V. Milleri juhtimisel, kuhu kuulusid 307. üksik tankitõrje divisjon, 925. polgu automaatorite rood ja 45. tankipolgu üksused, vabastas 27. septembril Haapsalu.

Seega olid Leningradi rinde väed tihedas koostöös Balti laevastikuga Eesti mandriosa 10 päevaga saksa fašistlikest vägedest puhastanud.

Järgnesid Lääne-Eesti saarestiku vabastamiselahingud. Eriti rasked lahingud toimusid Saaremaal - Sõrve poolsaarel. Vaenlane oli kitsale poolsaarele koondanud 7000 meest, formeerinud neist 12 tugevat pataljoni ja suurtükiväegruppi, kus oli 126 suurtükki ja miinipildujat, 10 tanki ja iseliikuvat suurtükki. Sõrve poolsaarel osutasid sakslased raevukat vastupanu, sest taanduda ei olnud neil enam kuhugi.[214]

Merelt kaitsesid ja toetasid hitlerlasi kahuritulega 6 saatelaeva ja üks raskeristleja "Prints Eugen".[215].

---

213 Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, X, Stokholm, 1962, lk.86.

214 P. Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas, Tallinn, 1962, lk. 190.

215 "Õhtuleht" nr. 275, 24. novembril 1965.

Vaenlase grupeeringu hävitamiseks tuli mandrilt kohale vedada suurel hulgal laskemoona ja siis meeterhaaval edasi liikuda. Nendest operatsioonidest vótsid osa 249.eesti diviis, 109. ja 131. laskurdiviis, [216] kelle vóitlejad ilmutasid suurt mehisust.

Sórve poolsaarel toimunud lahingupäevadest tehakse juttu ka eesti fašistlikus ajakirjanduses. Teatavasti ilmus fašistliku "Eesti Sóna" viimane number Tallinnas 20. septembril 1944.a. Seejärel pógenesid fašistlikud ajakirjanikud kuhu keegi sai - Saaremaale, Rootsi, Saksamaale...

4. novembril 1944.a. hakkas Berliinis jälle ilmuma neljalehekülјeline fašistlik "Eesti Sóna" kaks korda nädalas - kolmapäeviti ja laupäeviti.[217]

Selles lehekeses kirjutati : "Sórve raskematel lahingupäevadel sekkusid edukalt lahingutegevusse ka sójalaevastiku raskekaliibrilised suurtükid. Raskeristlejad, hävitajad ja torpeedopaadid viitseadmiral Thiele juhtimisel abistasid grenadere vaenlase massrünnakute puhul ja tekitasid nòukogudele tabava tulega suuri kaotusi... Sórve evakuatsioon oli saksalaste poolt viidud läbi täies korras. Sórvelt toodi ära ka viimane mees." [218]

Siin fašistlikud sulemehed ilmselt liialdavad oma vägede "vapruse" kirjeldamisel.

Viimane 249., 131. ja 109. laskurdiviisi ühine otsustav pealetung Punalipulise Balti Laevastiku ja lennuväeüksuste toetusel algas 18. novembril Lópe-Kaimre kohalt. Olgugi et

---

216 L. Pärn, Sójakeerises, Tallinn, 1968, lk. 150.

217 Eesti riik ja rahvas..., X, lk. 173.

218 "Eesti Sóna" 29. novembril 1944.

vaenlane veel 23. novembril Iide küla juures vasturünnakule tuli, purustati ta lóplikult ja 24. novembril kell 8.30 tungis grupp 249. laskurdiviisi luurajaid seersant Puki juhtimisel esimesena Sórve sääre lóppu ja heiskas tuletorni tippu punase vóidulipu. Kella 10 paiku paisati hitlerlased Sórve poolsaarelt merre. Nóukogude Eesti oli hitlerlastest vaba.

Teadet Eesti NSV täielikust vabastamisest vótsid vabariigi töötajad vastu suure róómuga, tähistades seda uute töövóitudega rahvamajanduse taastamisel ja ülesehitamisel. Faśistliku Saksamaa lópliku purustamine oli alles ees...

25. novembril tulid kóigi Tallinna käitiste töötajad kokku tänu- ja róómumiitinguiks, et tähistada Eesti NSV lóplikku vabastamist saksa okupantidest. Miitingud toimusid ka asutustes ja koolides. Paljudes käitistes esinesid miitinguil Punaarmee Eesti Rahvuskorpuse esindajad, kes vótsid osa Eesti vabastamisest. Tallinna I Masinaehitustehases (end. "Punane Krull") andis Eesti Rahvuskorpuse tervitused tööliskonnale üle Nóukogude Liidu kangelane A. Meri, V. Kingsepa nimelises Tselluloosi- ja Paberivabrikus kóneles Eesti Rahvuskorpuse nimel NSVL Ülemnóukogu saadik V. Kihno.[219]

Eesti NSV vabastamise lahingute lóppedes oli 8. Eesti Laskurkorpus mónda aega reservis. Puhati lahinguist, vóeti vastu uut täiendust - sealhulgas ka äsjavabastatud Eestist. Korrastati tehnikat ja tegeldi sójalise väljaóppega.

---

219 "Õhtuleht" nr. 30, 27. novembril 1944.

5. Vóitlus bandiitide vastu ning diversantide ja spioonide likvideerimine

Käesoleval ajal elab välismaal ligi 100 000 eesti emigranti, kellest enamik lahkus kodumaalt Teise maailmasója ajal. Vabatahtlikult lahkusid Eestist kodanliku Eesti natsionalistlike parteide ja organisatsioonide liidrid ja aktiivsed liikmed, kodanliku Eesti riigiaparaadi juhtivad tegelased, 1941. aastal tegutsenud bandiidijóukude peamehed ja liikmed, saksa okupatsiooni aegsed timukad ja sójalis-fašistlike rühmituste liikmed, sójaväelased Saksa sójaväest ja teised sakslaste käsilased.

Kanadas ilmuv emigrantlik ajaleht "Meie Elu" avaldas móni aeg tagasi lühikese teadaande. Montrealis (Kanadas) toimus ühe emigrantliku kääbusorganisatsiooni koosolek. Nagu ajaleht teatab, saatis Kanada emigrantliku organisatsiooni juhatuse koosolek tervitustelegrammi endistele fašistlikele tegelastele Soodlale, Rebasele ja Riipalule.[220]

1944.a. tehti Eestimaal fašismile lópp. Kuid siis läks Berliini elama asunud Mäe-Soodla klikk välja uuele poliitilisele avantüürile. Valatud verest oli saksa fašistide käsilastele - eesti kodanlikele natsionalistidele veel vähe. Uuesti hakkasid nad koguma fašistide lipu alla oma kodumaalt lahkunud eestlasi. Isegi "Väliseestlaste Kalender", mis ei

---

220 I. Gaspl, "Vabaduse eest vóitlejate" maski all, "Rahva Hääl" nr. 240, 15. oktoobril 1960.

saa hiilata oma objektiivsusega, nimetas seda ideed "kuri-tegelikuks avantüüriks. "Kalender" teatab: "Mäe ise kirjutas ajalehele üleskutsuva juhtkirja ja teisel leheküljel ilmus sójaväelaste üleskutse, millele olid alla kirjutanud rüütliristi kavalerid Riipalu, Rebane..." [221] .

Samast "Väliseestlase Kalendrist" selgub, milleni see avantüür viis. Allüksus vóitles 1945. aasta 12. jaanuarist alates kuni 25. veebruarini, siis ta nii-öelda jooksis verest tühjaks. Diviisis langes veebruari lópus rivist välja umbes 3000 inimest...

Nähes, et läheneb tehtud kuritegude eest tasumaksmise tund, jättis A. Rebane oma sódurid maha Tśehhoslovakkias 1945. aasta mai algul ja pógenes Saksamaa läänetsooni.

Londonis tegutseb praegu eesti emigrantlik organisatsioon - "Inglismaa Eestlaste Ühing". Sellesse organisatsiooni kuulub ka üks nendest, kellele oli adresseeritud tervitustelegramm Montrealist - endine SS-obersturmbannführer Harald Riipalu.

Arhiivides on säilinud Riipalu isiklik kaart, mis on täidetud ühes saksa laagris. See kaart jutustab óige palju. Sóda alustas Riipalu Punaarmee 232. laskurpolgu rühmakomandörina. 1941. aasta juuli algul ta reetis isamaa ja läks üle vaenlase poolele. Esialgsel sójavangi kaardil, mis on täidetud laagris, seisab ka number III A 96757, mille all teda registreeriti kui ülejooksikut, ühesónaga - reeturit.

---

221 "Rahva Hääl" nr. 240, 15. oktoobril 1960.

Hiljem sai temast juba 36. politseipataljoni komandör. Ta näitas üles püüdlikkust, teda autasustati raudristiga ja talle anti hauptmanni aukraad.

SS leegioni patareikomandörina óiendas H. Riipalu metsikult arveid ajutiselt okupeeritud piirkondade rahulike elanike kallal.

Faśistliku okupatsiooni aastail Tallinnas ilmunud ajaleht "Eesti Sóna" kirjutas 1944.a. septembri algul: "Lahingud Auvere ja Sinimäe all tóid sturmbannführer Riipalule isiklikke ónnitlusi SS juhilt Himmlerilt, ülendamise obersturmbannfüüreriks ja "rüütliristi" Suure Saksamaa füürerilt."

Faśistlikud jóugud, olles Nóukogude armee poolt puruks löödud, pöördusid kiiruga tagasi koju - Saksamaale. Ühes nendega pógenes ka obersturmbannführer Riipalu ja koos Mäe, Soodla, Rebase ja Merega jóudis ta Berliini. Siin vóttis ta 1945. aastal kóige aktiivsemalt osa uue faśistliku organisatsiooni loomisest. Muidugi ei piirdunud ta ainult osavótmisega. Riipalust sai selle organisatsiooni juht.

Niisiis, 5. veebruaril loodi Berliinis nn. "Eesti Vabadusliit", mille juhiks valiti kolonel H. Riipalu, asetäitjaks A. Mere ja propagandajuhiks B. Meret. Liidu aupatrooniks oli palutud Heinrich Himmler.[222]

Selle profaśistliku organisatsiooni iseloomust räägib üks póhikirja punkt: ühendada kóiki eestlasi rahvussotsialismi ja SS vaimus. Teiste sónadega, faśistid vóitlesid Ees-

---

222 Eesti riik ja rahvas..., X, Stokholm, 1962, lk. 173.

ti eest "Suure Saksamaa impeeriumi" koosseisus. Eestist pidi saama vasall, Saksamaa provints.

Saksamaal jätkati ka eestikeelse ajakirjanduse väljaandmist. Danzigis ilmus 2 numbrit informatsioonilehte "Teateleht Eestlastele" ja paralleelselt "Eesti Sónaga", mis anti välja Berliinis, eesti rahvale vóóraste ideedega "Rünnak" ja "Varemetest tóuseb kättemaks".[223]

Nóukogude armee löökide all varises kokku hitlerlik Saksamaa. Koos sellega kadusid minevikku ka kóik taolised organisatsioonid. Aga mitte kauaks. Riipalu siirdus Inglismaale, kus ta hakkas tegutsema "Inglismaa Eestlaste Ühingus". Pidades end poliitikategelaseks, esineb ta artiklitega, saadab raadio kaudu isegi uusaastaónnesoove ning nimetab iseennast ja teisi endatolisi mitte kuidagi teisiti kui "vabaduse eest vóitlejaks". Selle maski taga varjavad end eesti rahva reeturid, paadunud fašistid.

Osal saksa fašistide käsilastel ónnestus pógeneda välismaale, osa aga jäi redutama Eestimaale. Sellest onjuttu ka emigratsioonis ilmunud kirjanduses. Sealt loeme, et "... kui nóukogud teistkordselt Eesti okupeerisid (vabastasid 1944.a. - A.S.), oli maa relvastatud partisane (bandiite - A.S.) täis...

Metsadesse oli jäänud hulgaliselt mehi. Tuhandetesse ulatuv relvastatud eestlaste vägi suutis end suurima vaevata koondada. Peamisteks koonduskohtadeks olid Alutaguse metsad ja Pärnumaal Vändra ja Viluvere laaned. Osa mehi hakkas kohe liikuma lóuna suunas, sihiga üle Poole läände pääseda.

---

223 Eesti Entsüklopeedia, I, Stockholm, 1957, lk. 226.

Esimestel aastatel pidas Eesti metsaarmee rea suuremaid ja üsna reeglipäraseid lahinguid NKVD ja punaarmee üksustega.[224]

Pärast fašistlike vallutajate väljakihutamist Nõukogude Eesti territooriumilt asusid Nõukogude riikliku julgeoleku organid otsekohe maad puhastama vaenlase agentuurist, kodumaa reeturitest ja metsavendadest-bandiitidest. Suurt abi andsid tšekistidele sealjuures nõukogude inimesed, kes olid okupatsiooni üle elanud. Kommunistid ja kommunistlikud noored, kes tegutsesid põranda all, partisanid ja kõik ausad nõukogude inimesed jälgisid teraselt vaenlast, panid arvele kõik fašistide käsilaste kuriteod. Sellele informatsioonile tuginedes tegid tšekistid kiiresti kahjutuks arvuka agentuuri, mille hitlerlased Eestisse olid maha jätnud.[225]

Nii jäeti Eestisse põrandaalusele tööle "Rahvuskomitee" sekretär Juhan Reigo ja sakslaste juures luure ja vastuluure alal töötanud Leo Talgre.

1944. aasta augusti algul kohtus Juhan Reigo järjekordselt Leo Talgrega. Juhan Reigo tunnistas hiljem: "Samas Talgre rääkis mulle, et tal on juba organiseeritud radistikursused 20 inimesele, kellega ta tegeleb."

Juhan Reigo ja Leo Talgre järjekordne kohtumine toimus augusti lõpul 1944. aastal, s.o. ajal, mil pool Eestimaast oli juba vabastatud ning mil okupantide ja nende käsilaste väljakihutamiseni Tallinnast oli jäänud umbes 20 päeva. "Talgre ütles mulle: "Minu inimesed on juba kursused lõpetanud ja raadiojaamadega mööda kogu Eestit laiali sõitnud.""

---

224 Eesti riik ja rahvas..., VII, Stokholm, 1959, lk.50.

225 L. Barkov, Võitlus nähtamatul rindel, "Rahva Hääl"nr.43, 21. veebruaril 1968.

Juhan Reigo ja Leo Talgre järgmine kohtumine toimus 1944. aasta oktoobri keskpaiku Tallinnas, kus mólemad illegaalselt elasid. Sel kohtumisel ütles Talgre Reigole:

"Ma jäin siia, et jätkata tööd radistidega."

"Kuidas see vórk säilinud on?" tundis Reigo huvi.

"Osa on alles, osa aga purustatud. Praegu organiseerin vórku..." [226]

1944.a. oktoobris Nóukogude riikliku julgeoleku organid avastasid Eesti NSV territooriumil salakuulajate-terroristide organisatsiooni, mis oli jäetud vaenlase luure poolt nóukogude vägede tagalasse. Arreteeriti 25 inimest, kellelt vóeti ära 6 kaasaskantavat raadiojaama, 2 käsikuulipildujat, 19 automaati, 14 vintpüssi, 17 püstolit, 170 käsigranaati, laskemoon. Nad olid varustatud Nóukogude armee sódurite ja ohvitseride mundritega, nóukogude ordenite ja fiktiivsete dokumentidega. Organisatsioon tuumikuks oli 6 saksa luurajat, kes olid spetsiaalselt jäetud tagalasse raadiojaamadega ja teiste vahenditega salakuulamiseks ja terroristlikuks tegevuseks.[227]

Luurevórku organiseeris ka "Rahvuskomitee" väliskeskuse juht August Rei ise, kes oli algul "väliminister", kui aga J. Uluots oli Stokholmis surnud, oli saanud ka "valitsuse peaministriks". Kuni oma surmani Stokholmis nimetas A. Rei end "peaministriks presidendi ülesannetes".

Eesti kodanlike natsionalistide languse astmest annab

---

226 E. Martinson, Elukutse-reetmine, lk. 169

227 А. Барков, На незримом фронте, "Советская Эстония", № 303, 29 декабря, 1967 г.

tunnistust täie selgusega A. Rei "Vaimne testament, milles tehakse kokkuvóte käidud teest ja avatakse tuleviku eesriie.

A. Rei kirjutas memuaarides, et "Kindel on see, et maailm ei jää mitte igavesti niisuguseks, nagu see tänapäeval on. Jumala veskid jahvatavad kahjuks küll - ühe igivana saksa rahva ütluse järgi - aeglaselt, igatahes palju aeglasemalt, kui me seda sooviksime; aga nad jahvatavad ja teevad oma töö póhjalikult. Varem vói hiljem tuleb lópuks siiski aeg, mil tóestuvad mitme sajandi eest Tallinna auväärse raekoja uksele kirjutatud sónad: "Òigus jääb, óigust ei saa maha suruda, tema eest peavad taganema kóik kurjad teod." Ei jää tulemata see aeg, mil óiguse eest peab taganema ka Sovjeti kuriteoline türanniline kord. Kui saabub päev, mil hakkab kokku varisema barbaarne, isikuvabadust ülbelt jalge alla tallav, kümnete miljonite süütute ohvrite verele rajatud vägivallakord, mis tänapäeval ähvardab kogu inimkonna vaba arengut ja iga inimese inimväärtust, siis avaneb ka eesti rahvale, samuti kóigile teistele Sovjeti imperialismi poolt orjastatud rahvastele vóimalus tagasi saada enesemääramise vóórandamatu óigus ja omaenda vaba, demokraatlik valitsus.[228]

Kommentaarideta on selge, et tegemist on raevuka antikommunistiga, antisovetistiga, kes pööraselt vihkab Nóukogude Liitu.

Väärib märkimist seegi, et "Eesti Komitee" saatis Rootsi luureteenistuse abiga Eestisse sójajärgseil aastail spioonide gruppe, kellele tehti ülesandeks luua Nóukogude Eesti

[228] A. Rei, Mälestusi tormiselt teelt, Stokholm, 1961, lk.246.

territooriumil bantiidlik organisatsioon. Nende ülesannete hulka kuulus peale óónestustegevuse aktiviseerimise ka kontakti loomine bandiitide ja välismaa vahel, uutele spioonigruppidele toetuspunktide, varjupaikade organiseerimine jne.

Tabati mitu välismaiste luureteenistuste poolt emigrantlike Nóukogude-vastaste organisatsioonide osavótul väljaópetatud ja Eesti territooriumile saadetud spioonigruppi.[229]

Tallinnas tegutsenud diversantide kilda kuulus näiteks vabatahtlikult Saksa sójaväes teeninud Erich Sorg. Ta teenis 1944. aastal 20 SS-diviisis Narva all. Kui sakslaste rinde see lóik Nóukogude armee löökide all septembrikuus lagunes, pages enamik "leegionäre" ülepeakaela, kes kuhu sai. Pages Sorgki. Vóru lähistel kohtas ta oma diviisi esimese rügemendi 2. pataljoni ülemat kapten Tuisku, kes soovitas tal selga tómmata erariided ja Tallinna minna. Tuisk andis Sorgile móista, et ta ise läheb väikese grupiga metsa ja neil on raadiosaatja teadete edasiandmiseks välismaisele luurekeskusele.

E. Sorg siirduski Tallinna. Teel Tallinna vabastas ta end pikkamööda mundrist. Ühest talust sai ta vahetuskaubana vanad püksid, teisest pintsaku. 1944.a. oktoobris kóndis ta juba Tallinna tänavail. Elama asus ta Toompuiesteele, ema ja óe korterisse.

1944.a. novembris otsustas ta asuda relvastatud terroristliku organisatsiooni loomisele. Sel eesmärgil pöördus

---

229 L. Barkov, Mórvarid ei pääse..., Tallinn, 1966, lk.212.

ta oma tuttava Guno Pikkase poole, kes oli samuti teeninud saksa sójaväes, tehes talle ettepaneku astuda organisatsiooni, kuid Pikkas keeldus. 1945.a. jaanuaris asus ta teistkordselt terroristliku organisatsiooni loomisele ja värbas sedapuhku móned mehed...

Grupil oli oma relvaladu Tallinnas Müürivahe tänavas ühe maja varemeis. Sinna oli peidetud kolm kasti tankitórje- ja üks kast käsigranaate. Rööviti tühjaks ka toiduainete ladu Tallinnas Ristiku tänavas.[230]

E. Sorgi terroristlik organisatsioon tehti kahjutuks riikliku julgeoleku organite töötajate poolt.

6. Suure Isamaasója vóidukas lópp ja Eesti Laskurkorpuse saabumine Tallinna

1945.a. algul jätkus Nóukogude armee vóidukas sójategevus fašistliku Saksamaa vastu.

1945.a. maailmaajalooliste sündmuste arengus ei etendanud Läti NSV territooriumil Kuramaa poolsaarel "kotti" vóetud fašistliku armeegrupi "Nord" likvideerimislahingud kuigi määravat osa. Ent sissepiiratud 33 vastase diviisi moodustasid siiski aukartustäratava sójalise jóu, millega tuli arvestada. Nóukogude väejuhatus otsustas 1945. aasta algul asuda vastase Kuramaa väerühmituse otsustavale ründamisele. Siia koondatud vägede koosseisu viidi ka Eesti Laskurkorpus.

---

230 Mehised inimesed, Tallinn, 1966, lk. 105.

Alates 17. märtsist kuni sója lópuni vóttis Eesti Laskurkorpus osa lahingutest Kuramaal Auce linnast póhja pool.

Niisiis, 1945.a. veebruaris paigutati korpus Eesti NSV-st ümber Läti NSV-sse, kus ta vóttis osa vastase väegrupeerингu likvideerimisest Kuramaa poolsaarel. Märtsis kaks nädalat kestnud lahingutega lóikasid korpuse väeosad Auce-Salduse rajoonis läbi Jelgava-Liepaja raudtee. Uus pealetung pidi algama maikuus, kuid selleks ajaks oli fašistlik Saksamaa juba purustatud.

Eesti sójamehed olid tihedas kirjavahetuses ja sóprussidemetes Tallinna noortega. I. Sikemäe kirjutas rindelt: "Eesti N. väeosa vóitlejad hoiavad ka lahinguolukorras pidevaid sidemeid Tallinna noortega. Säilitades häid mälestusi ühiseist isetegevusüritustest aasta algul ja noorte arvukaist kingituspakkidest sójameestele nende tähtpäevade puhul, peavad nüüd väeosa vóitlejad ulatuslikku kirjavahetust noorte sópradega.

Sm. Póldmaa allüksuse vóitlejad tervitavad noori 8. keskkoolist: "1. mai me vótame vastu otsustavate vóitude ajastul. Meie rindel pingutame end rohkem kui kunagi varem, et saavutada lóplik vóit. Ei ole kaugel päev, kui hitlerliku Saksamaa täieliku purustamise teated levivad kulutulena läbi maailma..." [231]

Ja vóit saabuski. 30. aprillil 1945.a. heisati vóidukas punalipp Berliinis Riigipäeva hoonele ning 8. mail kirjutasid hitlerliku väejuhatuse esindajad alla Saksamaa tingi-

---

231 I. Sikemäe, Tervitusi rindelt ja rindele, "Noorte Hääl" nr. 54, 8. mail 1945.

musteta kapituleerumise aktile. 9. mail pühitsesid kóigi maade rahvad Vóidupüha.

Ka üle kogu Eestimaa toimusid róómumiitingud. Tallinnas oli suur vóidumiiting.

Tallinna käitistes ja asutustes toimusid 9. mail miitingud, kus töötajad avaldasid oma siirast ja tósist róómu fašistliku Saksamaa kapituleerumise puhul. Miitinguil róhutasid sónavótjad, et nüüd, mil vaenlase röövjóugud on lóplikult purustatud, on vaja töötada veel pingelisemalt kuni seni, et kiiresti ja täielikult taastataks saksiaste poolt purustatud ettevótted ja kogu rahvamajandus ning saavutataks külluslik, ónnelik elu.

Róómumiitingud toimusid Tallinna Meretehastes, Tallinna Meresadamas, trikootööstuses "Marat", tubakatehases "Leek" jt.[232]

Ajaleht "Noorte Hääl" ilmus punase pealkirjaga: "Suur Isamaasóda lóppes meie täieliku vóiduga. Sójaajajärk Euroopas on lóppenud. On alanud rahuliku arengu ajajärk."[233]

Suur Isamaasóda on lóppenud, kuid tallinlased ei olnud unustanud oma kodulinna vabastamisel langenud vóitlejaid Tallinna vabastamise lahinguis langenud Nóukogude armee vóitlejate ja ohvitseride mälestuse jäädvustamiseks nimetati Tallinna linna täitevkomitee otsuse póhjal väljak Tónismäe tänava, Toompuiestee (praegune Gagarini puiestee) ja Kaarli puiestee (praegune Suvorovi puiestee) vahel, kus

---

232 "Óhtuleht" nr. 108, 9. mail 1945.

233 "Noorte Hääl" nr. 55, 10. mail 1945.

asub langenud sangarite ühiskalm, "Vabastajate Väljakuks". Vastava sooviga esines Tallinna linna täitevkomiteele Tallinna I Masinaehitustehase tööliste kollektiiv.[234]

17. juunil saabus Eesti Laskurkorpus Kuramaalt tagasi Tallinna. Pealinn tervitas võitjaid.

Linn oli ehtinud end pidurüüsse võitjate vastuvõtmiseks. Lehvisid võidulipud. Tohutud rahvahulgad lillesületäite ja loosungitega punastel kangastel palistasid pidulikult Eesti Laskurkorpuse läbimarsiteed. "Tere tulemast, rindemehed, - eesti rahva vaprad pojad ja tütred!", "Tervitame teid, meie kojujõudnud kangelased!", "Olge tervitatud, võitjad!" kõlasid loosungid.

Ajalehes kirjutati: "Vastuvõtuks on valmistunud kogu linn. Punased loosungid tervitustega võitlejaile-võitjaile ehivad tänavaid. Majadel lehvivad lipud. Elektripostidele on punutud sireli- ja kuuseokstest vanikud.

Korpuse komandör kindralleitnant Lembit Pärn võetakse vastu üha võimsamaks muutuvate hurraa-hüüetega. Ta külvatakse üle lillesajuga. Eesti rahva sangarliku poja süli on lühikese ajaga täis roose, tulpe ja sireleid. Lilli raputatakse ka teelegi..."[235]

17. juunil täpselt kell 15 ilmus Võidu väljakule korpuse komandör kindralleitnant L. Pärn mustal lahinguratsul. Nelja sõidab ta tribüüni ette, raporteerides Eesti NSV valitsuse esindajaile korpuse osade saabumisest, asudes

---

234 "Noorte Hääl" nr. 61, 24. mail 1945.

235 "Noorte Hääl" nr. 72, 18. juunil 1945.

pärast seda tribüünile, et oma mehi paraadmarsil mööda lasta.

Ilmubki nähtavale korpuse juhtkond ratsa hallidel hobustel, nende järel tihedas rivikorras, lahingulippude lehvides, üksteise järel väeosad, algul kindralmajor Allikase väekoondis, selle järel polkovnik Feldmanni oma. Valitsuse tribüünist möödudes lipud saluteerivad, komandörid oma üksuste ees ja mehed tervitavad. Tribüünilt kuuldub tervitusi. Mehise ja kauakestva "hurraaga" vastab korpuse sõdurite rivi.

Ka rahvahulgast kólab tervitusi. "Elagu eesti poisid!", "Elagu vaprad vóitlejad!", "Elagu vaba Tallinn!" jt. Lillede sajus mööduvad üksteise järel kolonnid - jalavägi, suurtükivägi, motoriseeritud osad... Meeste süled, autod, voorivankrid, suurtükid - kóik on tulvil lilli. Nendega on kaetud ka tänavad.

"Sirelite sillutisel" marssis Eesti Laskurkorpus vóitjana läbi Tallinna tänavate.[236]

28. juunil 1945.a. NSV Liidu Kaitse Rahvakomissariaadi käskkirjaga anti 8. Eesti Laskurkorpusele Nóukogude kaardiväe austav nimetus. See oli selle tóenduseks, et Nóukogude armee eesti rahvuslikud väeosad täitsid eeskujulikult kóik väejuhatuse lahingukäsud. Lahingutes meie maa vabaduse ja sóltumatuse eest karastatud sójameestena läksid varsti Eesti Laskurkorpuse vóitlejad reservi, et asuda rahulikule tööle - kommunismi ülesehitamisele.

---

[236] Eesti Tallinna Kaardiväe Laskurkorpuse vóitlustee. Tallinn, 1945, lk.215.

K o k k u v ô t e

Tänu kangelaslikkusele,mida ilmutasid Nôukogude armee sôjamehed, vabastati 22. septembril 1944 Tallinn saksa fašistlikest okupantidest. Tallinna elanikud on eriti tänulikud Tallinna vabastajaile - dessantgrupi liikmeile, kes hoogsalt sööstsid esimestena pealinna tänavaile ega lasknud okupantidel täide viia oma kurja kavatsust: hävitada linna tähtsamad objektid. Kui 1969. aastal toimus Tallinnas EKP Keskkomitee, Eesti NSV Ülemnôukogu ja Eesti NSV Ministrite Nôukogu pidulik koosolek, millega tähistati 25 aasta möödumist Tallinna ja Eesti NSV vabastamisest sama fašistlikest okupantidest, siis vôtsid pidustustest osa ka dessantgrupi komandör erupolkovnik Vassili Vôrk, selle grupi parteiorganisaator Arnold Green - praegune Ministrite Nôukogu esimehe asetäitja, grupi kommunistlike noorte organisaator Arnold Laev - praegune Tallinna täitevkomitee esimehe asetäitja, grupi staabiülem Jüri Veskijärv, kes töötab Ministrite Nôukogus jt. endised sôjamehed.

Tallinlased ei ole unustanud 22. septembrit ega linna vabastamisel langenud Nôukogude armee vôitlejaid. Igal aastal sel päeval tulevad tallinlased Tônismäele Tallinna vabastuslahingutes langenute ühishauale - Tallinna vabastajate monumendi juurde, et seda ehtida sügislillede ja pärgadega, et igavese tule ja sôdurikuju ees mälestada vaikses leinas sôjamehi, kes langesid lahinguis meie kodulinna vabastamise eest.

Raskeid haavu lôid hitlerlased Tallinna linnale. Vabanemisrôômu tumestas purustuste ja nôukogude inimeste ennekuulmatute kannatuste hirmus pilt. Laastav sôda oli tekitanud linna elanikkonnale unustamatut häda ja viletsust. Kôike oli tollal - 1944. a. tarvis otsast alata.

Sünge oli Tallinn 1944. aastal, kui "Estonia" teater oli varemeis, paljud tänavad olid täis tellisepuru ja kôverakskäänatud laetalasid ning tuul undas müürijäänuste vahel. Vingu ja tellisetolmu lôhn tungis kôigisse terveksjäänud korteritesse. Neil aastail oli raske uskuda, et peagi vôib näha varemete asemel uusi maju ja tänavaid. Praegu ei ole nagu meeleski, et tollal polnud Lembitu ja Imanta, Kiire ja Komsomoli tänavaid, mille äärde on nüüd kerkinud uute majade read; et kraanade asemel kôrgusid sadamas vaid muserdatud metalli kuhjad...

Sadamad ja raudteejaamad olid varemeis. Harju tänaval, samuti Pärnu maanteel, Viru väljaku ümbruses ja mujal mustasid suitsunud ahervared, "Balti Manufaktuur", Vineeri- ja Mööblikombinaat, Elevaator ja paljud teised ettevotted olid kas maha pôlenud vôi tootmiskôlbmatuks muudetud. Tallinlaste olukorrast neil raskeil päevil annab tunnistust seegi tôik, et 140 ooo sôjaeelsest korterist hävis lahingutules ligikaudu pool.

On vaja, et inimesed teaks ja mäletaks, kuidas Tallinn kerkis tuhast ja varemeist. Kuidas kümned tuhanded inimesed koristasid verisekskriimustatud kätega rususid, et tänapäeval vôiks kôndida mööda varjurikast alleed vôi elada

valguserikkas uues majas. Tallinlaste visa ja ennastsalgav töö on loonud uue kodulinna. Tallinna elanikud kordasid sõjameeste-vabastajate kangelastegu. Lühikese ajaga likvideerisid nad sõjapurustused, ehitasid oma linna üles varemeist ning tegid ta meie maa üheks kaunimaks linnaks.

Teame sedagi, et esimestel sõjajärgsetel aastatel võttis kogu Tallinna elanikkond üksmeelselt osa linna taastamisest. Enam kui 13 miljonit töötundi tehti taastamistöid. 213 ooo m^3 kivivaremeid koristati käsitsi ja kirgaste abil, rajati 855 ooo m^2 parke ja muruplatse.[237]

Suurtest sõjapurustustest osutusid valusamaiks ja raskemini ravitavaiks kahjustused linna elamufondis, millest 47 % oli täielikult hävitatud. See kõik tõi sõjast virguvale linnale terava elamispinnapuuduse.

Partei ja valitsus mobiliseerisid kõik vabad vahendid ning olemasolevad jõud elamufondi purustuste likvideerimiseks. Elamuehituses võis näha kahte arenguetappi. Tallinna elamuehituse esimest etappi iseloomustas tööstusliku elamuehituse puudumine. Vähe oli ehitusmaterjale ja ehitusmehhanisme. Riiklikku elamufondi rajati peaasjalikult ametkondade ja tööstusettevõtete finantseerimisel. Tallinna Linna TSN Täitevkomitee osa elamuehituses oli tollal võrdlemisi tagasihoidlik. Selle perioodi põhiülesandeks oli ajakohase ehitusmaterjalide tööstuse ja ehitusbaaside rajamine.

197o. a. septembris möödus juba 26 aastat Tallinna vabas-

---

237 "Rahva Hääl" nr. 218, 19. septembril 1969.

tamisest saksa fašistlikest okupantidest. Neid 26 aastat iseloomustavad linnasiluetist lahutamatud kraananooled. Nüüd on sõjast purustatud linnakvartalid ammu juba hoonestatud. Uued elamurajoonid on kerkinud Lasnamäel, Koplis, Pelgurannas ja Mustamäel. Kaheksa aasta jooksul on Mustamäel ehitatud üle veerand tuhande 5- ja 9-korruselise maja ligi 72o ooo m^2 elamispinnaga. Lisaks 18 kauplust ja 3o toitlusettevõtet. Mustamäel on 7 moodsat koolimaja ning 16 lastepäevakodu.[238]

Pärast Tallinna vabastamist töötasid teenindusala töötajad peamiselt endistes käsitööliste väikestes töökodades, vanade masinate ja primitiivsete tööriistadega. Taastamisviisaastakute jooksul koopereeriti käsitöölised ühistöökodadesse, laiendati töökodasid jne. Näiteks 1969. a. oli tallinlaste käsutuses 394 teenindustöökoda kokku 23o teenindustöö liigiga. 197o. ja 1971. aasta jooksul on teenindustöökodade arv Tallinnas kasvanud veelgi.

Pärast Tallinna vabastamist asuti viivitamatult taastama ka kaubandusvõrgu materiaalset baasi. Veelgi kiiremas tempos kui jaekaubandusvõrk on kasvanud Tallinnas kaubakäive. See tõendab elanikkonna rahaliste sissetulekute ja elatustaseme järjekindlat kasvu. 1945. aastaga võrreldes on kaubakäive keskmiselt ühe elaniku kohta kolmekordistunud. Peaaegu iga teine tallinlane on avanud hoiukassas hoiuse.

Sõjajärgseil aastail on Tallinnas taastatud ja ehitatud

---

238 "Õhtuleht" nr. 222, 22. septembril 197o.

4o koolihoonet 3o ooo ôpilaskohaga. Tallinnas töötas näiteks 1968/1969. ôppeaastal kokku 56 üldhariduslikku kooli 45 ooo ôpilasega, peale selle veel 13 töölisnoorte keskkooli (45 ooo ôpilast) ja kaugôppe keskkool 12oo ôpilasega. Ôpilaste arv on sõjajärgseil aastail üldhariduslikes koolides kasvanud rohkem kui 3-kordseks. Kesk-eriôppeasutustes käib peaaegu 7 korda ja kõrgemates koolides 1o,5 korda rohkem ôpilasi.

On kasvanud oluliselt ka elanikkonnale antav meditsiiniline abi. Võrreldes arstide arvu looo tallinlase kohta 1945. a. ja praegu, on see kasvanud 2,7 korda. Tänases Tallinnas on 22 raviasutust 186o arstiga. Paljudel ettevõtetel on oma polikliinikud, sanatooriumid ja puhkekodud.

Need õige põgusad võrdlused eilsest ja tänasest Tallinnast aitavad kujukamalt mõista suure võidu tähtsust 26 aastat tagasi - Tallinna vabastamist.

Suure edu eest majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös ning tööstusliku tootmise arendamise viie aasta plaani ülesannete täitmises autasustas NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium oma seadlusega 27. novembrist 197o Tallinna Linna Lenini ordeniga. Tallinna autasustamine Lenini ordeniga kutsus linna töötajais esile suure rõõmu ja tänutunde ning soovi töötada veel paremini.

Tallinna majandus areneb üha hoogsamalt, ees ootavad veelgi avaramad perspektiivid, tuleb ellu viia "NLKP XXIV kongressi direktiivid NSV Liidu rahvamajanduse arendamise viie aasta (1971-1975) plaani kohta", et jõuda kiiremini sotsialistlikust Tallinnast kommunismiaja Tallinnaks.

Kasutatud kirjandus ja allikad

1. Teosed

Aru, A., Suurtükiväelasena sójatandril, Tallinn, 1967.

Ba[illegible]kov, D., Mórvarid ei pääse karistusest, Tallinn, 1966.

Bruns, D., Tallinn täna ja homme, Tallinn, 1960.

Feldman, A., Koduteel, Tallinn, 1964.

Karotamm, N., Vabanemisaasta, Tallinn, 1945.

Kurtśavov, I., Nóukogude Eesti vabastamine, Tallinn, 1945.

Käbin, J., Oktoobrirevolutsioon ja eesti rahvas, Tallinn, 1967.

Larin, P., Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasójas, Tallinn, 1962.

Lebbin, H.-A., Sotsiaaldemokraatia pankrot Eestis, Tallinn, 1970.

Lumi, R., Tasujad, Tallinn, 1965.

Külaots, V., Uraalist Kuramaani, Tallinn, 1969.

Martinson, E., Elukutse-reetmine, Tallinn, 1970.

Metsaots, K., Sójaveteranid pajatavad, Tallinn, 1960.

Müürisepp, A., Eesti NSV 25-aastane, Tallinn, 1965.

Panksejev, A., Nóukogude vóimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni, Tallinn, 1958.

Purge, S., Karmidel aastatel, Tallinn, 1965.

Pärn, L., Sójakeerises, Tallinn, 1968.

Veimer, A., Eesti NSV majandusprobleeme, Tallinn, 1945.

Eesti rahvas Nóukogude Liidu Suures Isamaasójas 1941-1945, I, Tallinn, 1971.

Eesti Kaardiväe Laskurkorpuse võitlustee, Tallinn, 1945.

Eesliinil, Tallinn, 1962.

Eilsest tänasesse, Tallinn, 1965.

Kalender 1969, Tallinn, 1968.

Mehised inimesed, Tallinn, 1966.

Minevik ja tänapäev, Tallinn, 1960.

Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda 1941-1945, Tallinn, 1968.

Pruun katk, Tallinn, 1969.

Rahvatasujad, Tallinn, 1965.

Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944, Tallinn, 1947.

Suure pealetungi päevilt, Tallinn, 1969.

Tallinna ajalugu, Tallinn, 1969.

Vabastamislahingutes Tallinna, Tallinn, 1966.

Võitluse radadel, Tallinn, 1960.

Võitlevas tagalas, Tallinn, 1967.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas (ajalehe "Kodumaa" väljaanne), XI, XIII, Tallinn, 1964, 1968.

Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне I94I-I945, книга вторая, Рига, I967.

Панксеев А., В переломное время (о деятельности компартии Эстонии в I944-I945 годах), Таллин, I966.

Очерки истории коммунистической партии Эстонии, часть Ш, Таллин, I970.

Ордена Ленина Ленинградский Военный округ, Исторический очерк, Ленинград, 1968.

Сепп Ф., Освобождение Советской Эстонии, Таллин, 1969.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasójas, VII, VIII, IX, X, Stockholm, 1959-1962.

Eesti Entsüklopeedia, I vihk, Stockholm, 1957.

Parijógi, J., Algma, T., Koit, J., Eesti ajalugu noorsoole, Stockholm, 1954.

Pekomäe, V., Eesti pildis ja sónas, Stockholm, 1961.

Rei, A., Mälestusi tormiselt teelt, Stokholm, 1961.

Ojamaa, M., Varmas, A. ja T., Eesti ajalugu, Stokholm, 1946.

2. Arhiivimaterjalid

a) Eestimaa Kommunistliku Partei Arhiiv (EKPA) Fond 32, nim. 3. s.-ü. 13.

b) Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Keskarhiiv (ENSV ORKA)

Fond R-1, nim. 2. s.-ü. 280.

Fond R-65, nim. 1. s.-ü. 337, 471, 821.

Fond 421519, nim. 1. s.-ü. 2021.

3. Ajalehed ja ajakirjad

"Eesti Kommunist"., 1969, 1970.

"Noorte Hääl", 1944, 1945, 1970.

"Nóukogude Ópetaja", 1945.

"Päevauudised", 1944.

"Rahva Hääl", 1944, 1945, 1960, 1964, 1968, 1969.

"Õhtuleht", 1944, 1945, 1962, 1964, 1965, 1966, 1969, 1970.

"Tallinna Polütehnik", 1970.

"Tasuja", 1944.

"Eesti Sóna", 1944.

"Uus Elu", 1944.

S i s u k o r d

Sissejuhatus 1

I peatükk

Tallinn enne vabastamist 1944.a.

1. Olukord okupeeritud Eestis 1944.a. algul 5
2. Vastupanuliikumine okupeeritud Eesti NSV-s 17
3. Eesti kodanlike natsionalistide rahvavastane tegevus 1944.a. 29
4. Olukord Tallinnas 1944.a. septembris ja saks-laste lahkumine. 48

II peatükk

Tallinna vabastamine hitlerlastest

1. Sójaline operatsioon Tallinna vabastamiseks 66
2. Tallinna vabastamine 22. septembril 1944.a. 84
3. Tallinn pärast vabastamist. 95

III peatükk

Tallinna taastamise algus

1. Tallinn on jälle Nóukogude Eesti pealinn 99
2. Sójapurustuste likvideerimine ja taastamise algus Tallinnas 111
3. Ajakirjandus taasvabas Tallinnas. Kultuurielu ja koolide taastamine. 122
4. Sójategevus pärast Tallinna vabastamist 144
5. Vóitlus bandiitide vastu ning diversantide ja spioonide likvideerimine 148
6. Suure Isamaasója vóidukas lópp ja Eesti Laskur-korpuse saabumine Tallinna 156

Kokkuvóte 161
Kasutatud kirjandus ja allikad 166
Venekeelne resümee 171

ОСВОБОЖДЕНИЕ ГОРОДА ТАЛЛИНА ОТ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ОККУПАНТОВ И НАЧАЛО МИРНОГО СОЗИДАТЕЛЬНОГО ТРУДА (1944-1945 г.г.).

А. Суурвярав.

Р Е З Ю М Е.

В настоящей дипломной работе более подробно рассматриваются вопросы освобождения города Таллина от немецко-фашистских оккупантов и начало мирного созидательного труда в годы с 1944 по 1945.

Дипломная работа состоит из трех глав. В первой главе "Таллин до освобождения в 1944 г." освещается положение в оккупированной Советской Эстонии в начале 1944 года и наступление Советской Армии. Уделено внимание также движению сопротивления в оккупированной Советской Эстонии и на уход немцев из Таллина в сентябре 1944 года.

Во второй главе "Освобождение Таллина от гитлеровцев" конкретно освещается ход освобождения Таллина от немецко-фашистских оккупантов 22 сентября 1944 года и действия танкового десанта полковника В.Вырка при освобождении Таллина. Дана картина того, как выглядела столица Эстонской ССР город Таллин после освобождения.

В третьей главе "Начало мирного созидательного труда в Таллине" освещаются вопросы прибытия оперативных групп в Таллин и первые шаги в направлении восстановления административного аппарата и хозяйства города. Говорится и о выпуске первой газеты на Эстонском языке "Пяэвауудисед" ("Новости дня") и о ее первом номере, который вышел 24 сентября 1944 года.

Одновременно с первыми успехами в восстановлении города, кратко описывается ход освобождения всей Советской Эстонии. В конце работы дана картина о прибытии воинов Эстонского Стрелкового корпуса из Курамаа в Таллин и их торжественный прием жителями города.

Многие вопросы в истории Эстонского народа в период Великой Отечественной войны еще недостаточно освещаны, особенно события в Таллине в сентябре 1944 года и уход немцев, действие авантюриста И.Питки и ,так называемой, "республиканской власти" Ю.Улуотса. Поэтому в данной дипломной работе многие вопросы освещаются впервые, притом отражение этих вопросов рассмотрено и в эмигрантской историко-мемуарной литературе. Работа иллюстрирована фотоснимками.

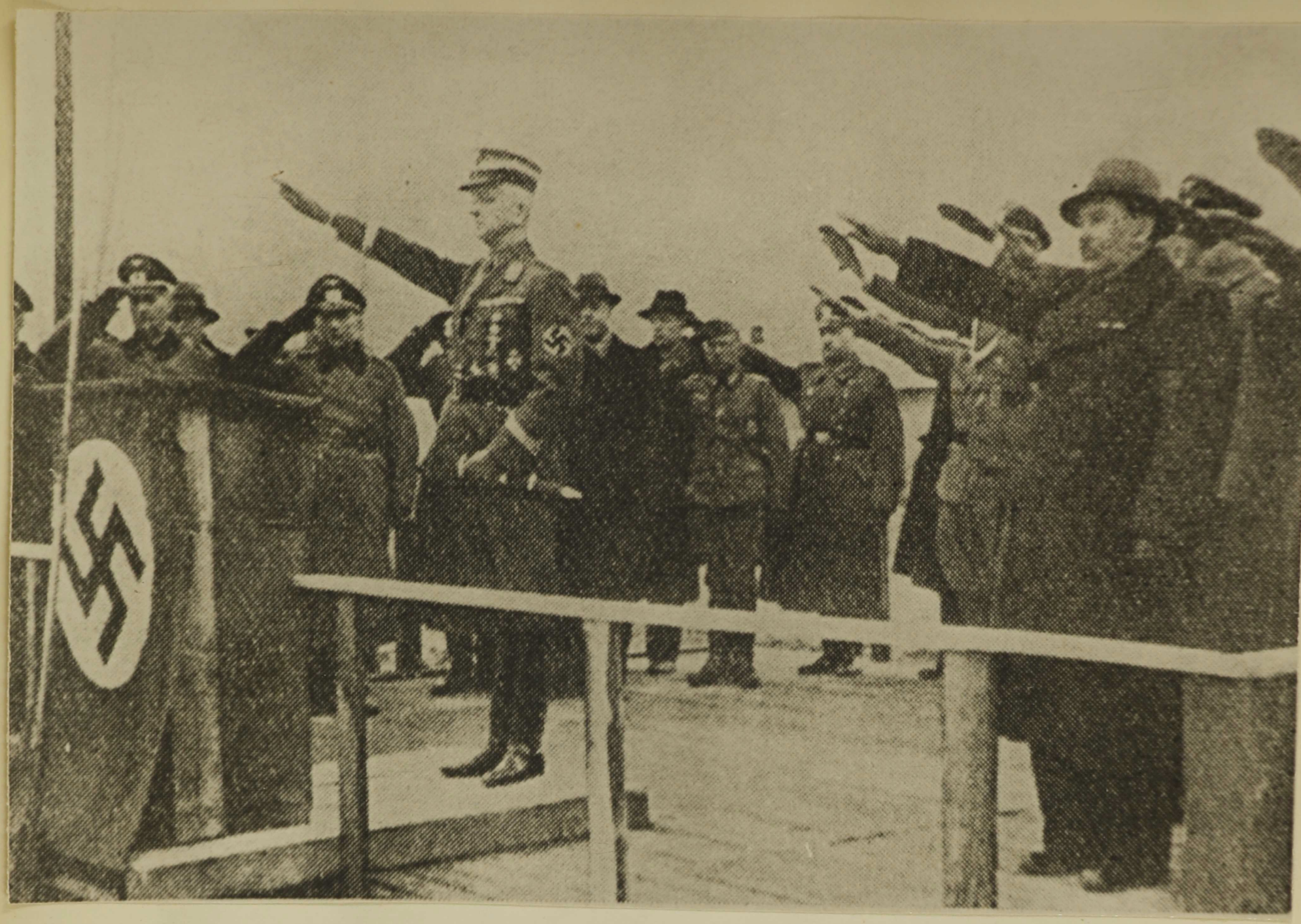

Foto 1. K. Litzmann ja tema kaaskirjutajad.

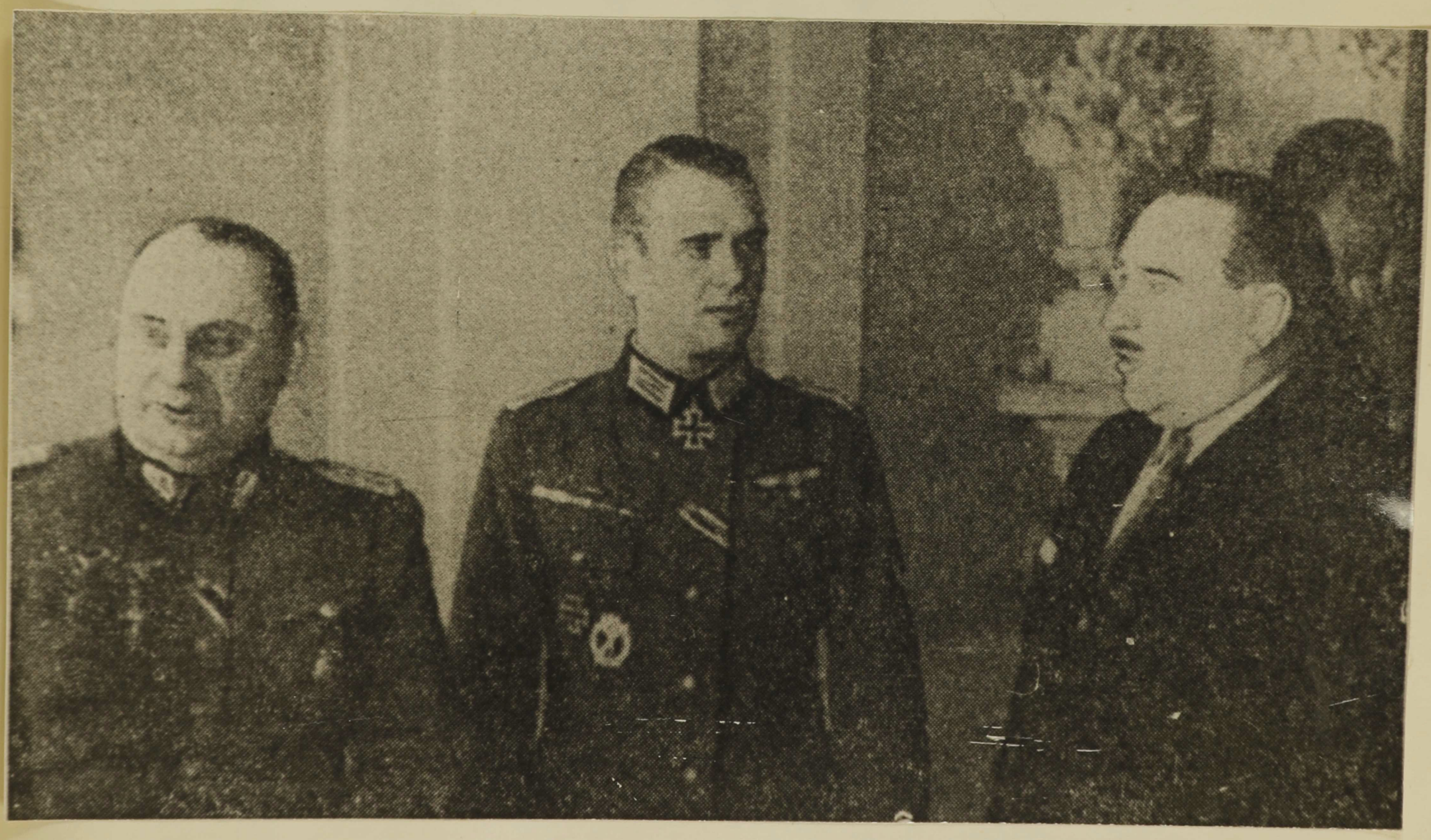

Foto 2. Sõjaajakirjutajad J. Soodla, A. Rebane ja H. Mäe vindralmajor K. Litzmanni külalistena Kadrioru lossis. Nagu fotolt võib näha, sobis sini-must-valge lindine hästi SS-laste mundri nööpauku.

Lisa II

Foto 3. Tallinna sadamas laskis
Nõukogude patrioodid 1944. aasta juulis
õhku hitlerlaste laeva.

Foto 4. Saksa fašistid on Tallinna põlema süüdanud.

Foto 5. Esimesed Nõukogude tankid Tallinnas Võidu väljakul.

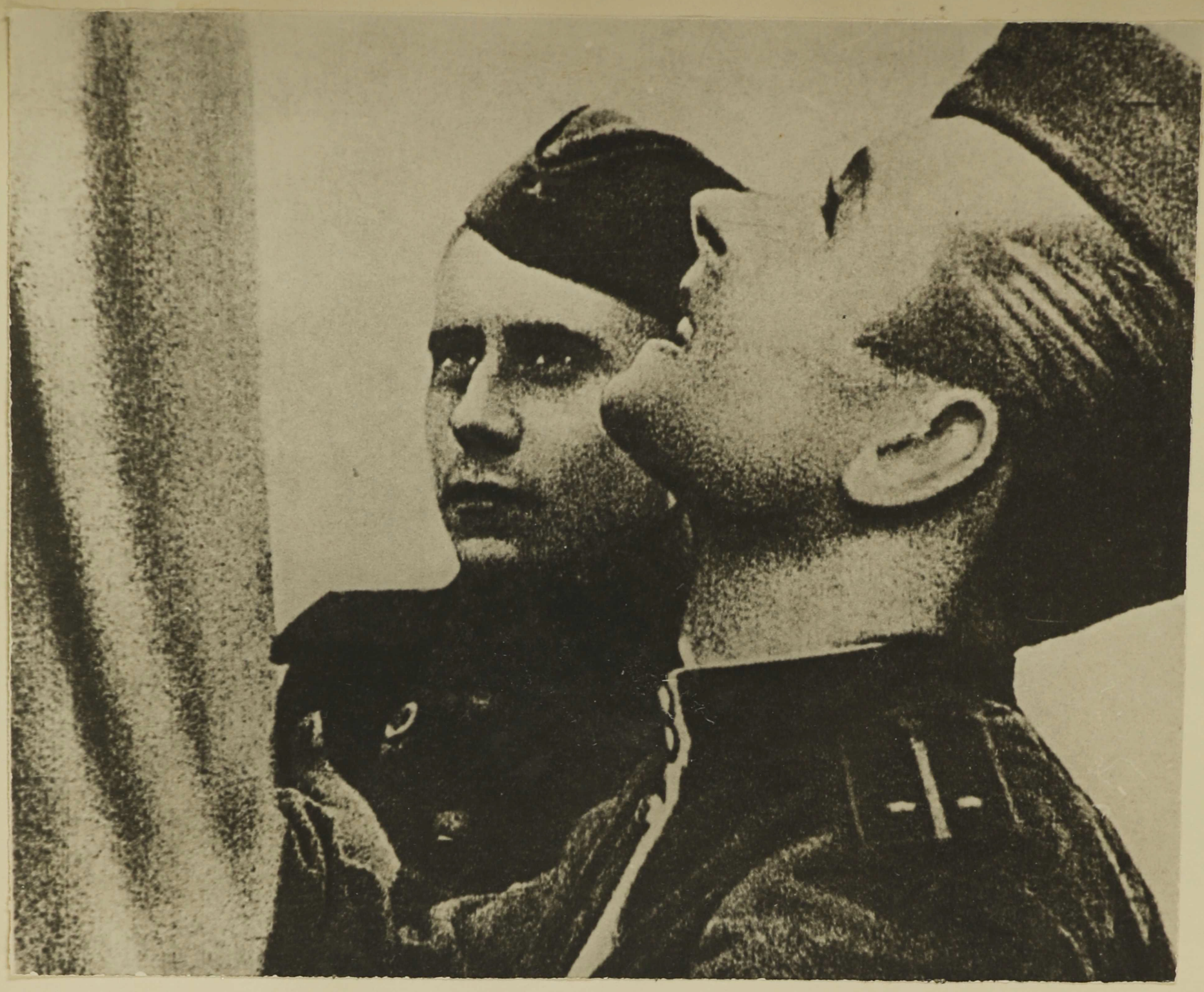

Foto 6. Leitnant J. Lumiste ja E. Wagelmann kleiskavad Pikale Hermanile punaliipu.

Foto 7. Tallinna elanikud nohtuvad Nõunogude sõjameestega vabastamise päeval.

Foto 8. Saksa fašistide poolt purustatud Tallinna sadam.

Foto 9. Taastatud Tallinna sadam.

Foto 10. „Tallinn on vaba!" raporteerib polkovnik V. Võrk nindralleitnant L. Pärnale.

Foto 11. Nüüd nägi pärast Tallinna vabastamist välja Harju tänav.

Foto 12. Tallinna tööstajad noorstavad rususid, mille asemele hiljem kerkisid uued majad.

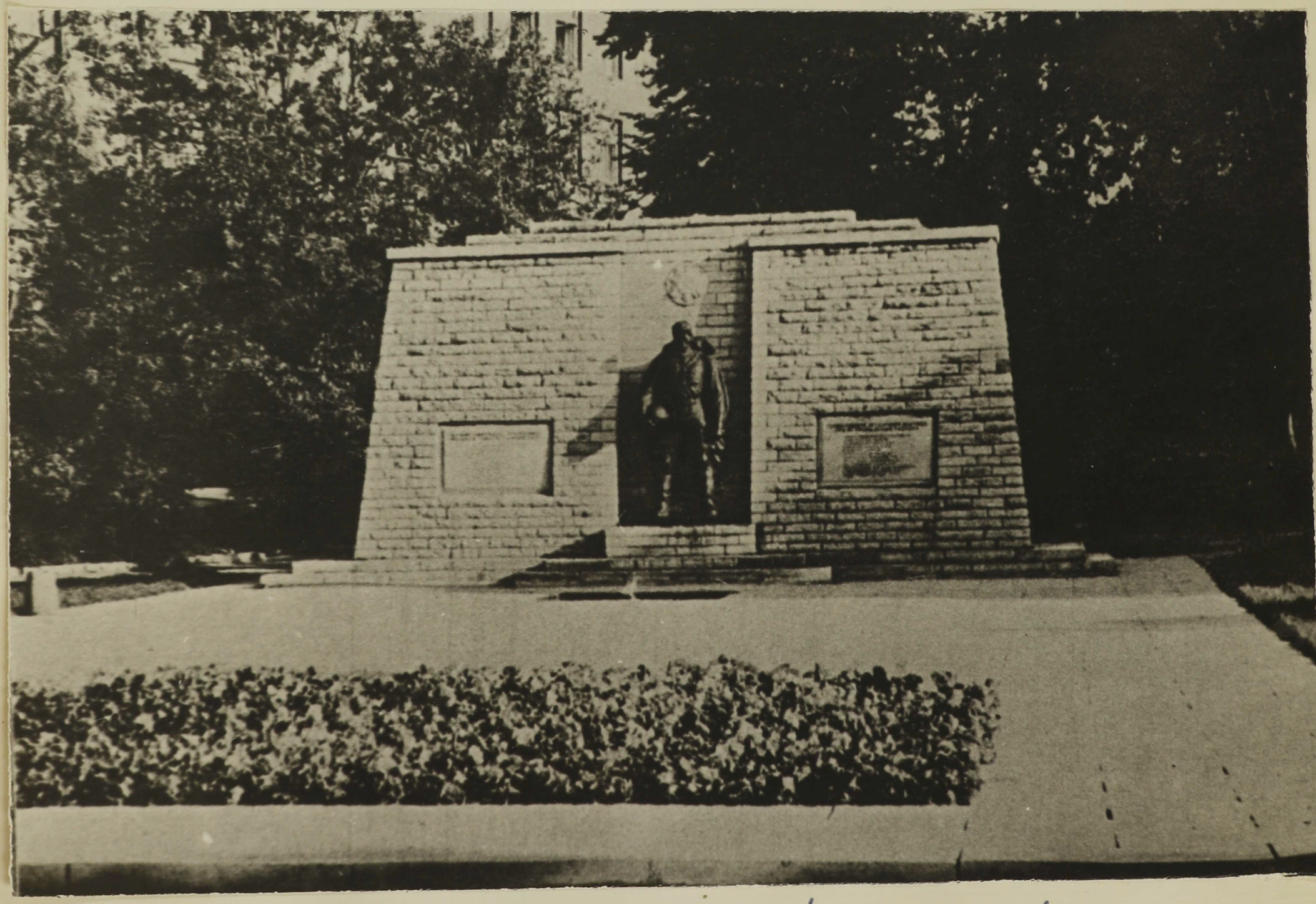

Foto 13. Tallinna vabastajate monument.

Foto 14. Eesti Laskurkorpuse komandör, kindralleitnant L. Pärn võidukal Tallinna sõidumisel, juuni 1945.

Foto 15. Tallinna elanikud tervitavad südamlikult Nõukogude armee Eesti Laskurkorpuse sõjameeli, kes tulevad võiduga kojutagasi.